

Град Рам

ГОРДАНА СИМИЋ—ЗОРАН СИМИЋ

Међу многим утврђењима на Дунаву од Београда до Кладова значајно место припада рамској тврђави. Дунав је вековима био природна граница између држава које су постојале на његовој левој и десној обали, па је разумљиво што се изградњи пограничних утврђења посвећивала изузетна пажња. При том је од немалог значаја била њихова међусобна удаљеност и локација, како на једној тако и на другој обали. Сигурно је да је основни циљ њихове изградње био да штите границу и пограничне области, па зато није неочекивано да се на истом месту налазе античке, византијске и средњовековне утврде, као што је случај у Раму.

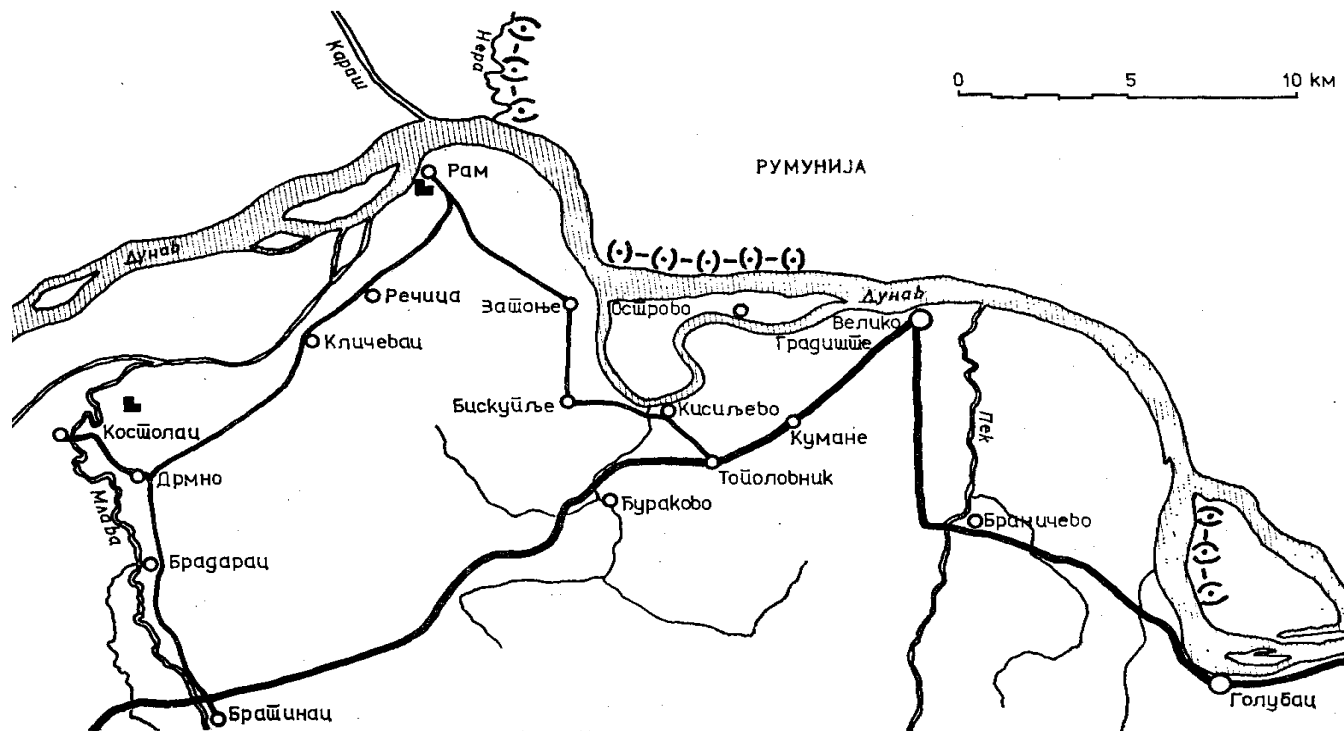
Тако посматран, Рам је био погодно место за одбрану границе, па је у том смислу одговарајући значај добио још у античко време, а имао га је и у потоњим столећима. Кад је током XVI века Турска присајединила ове територије и померила границе своје Империје на север, значај Рама се

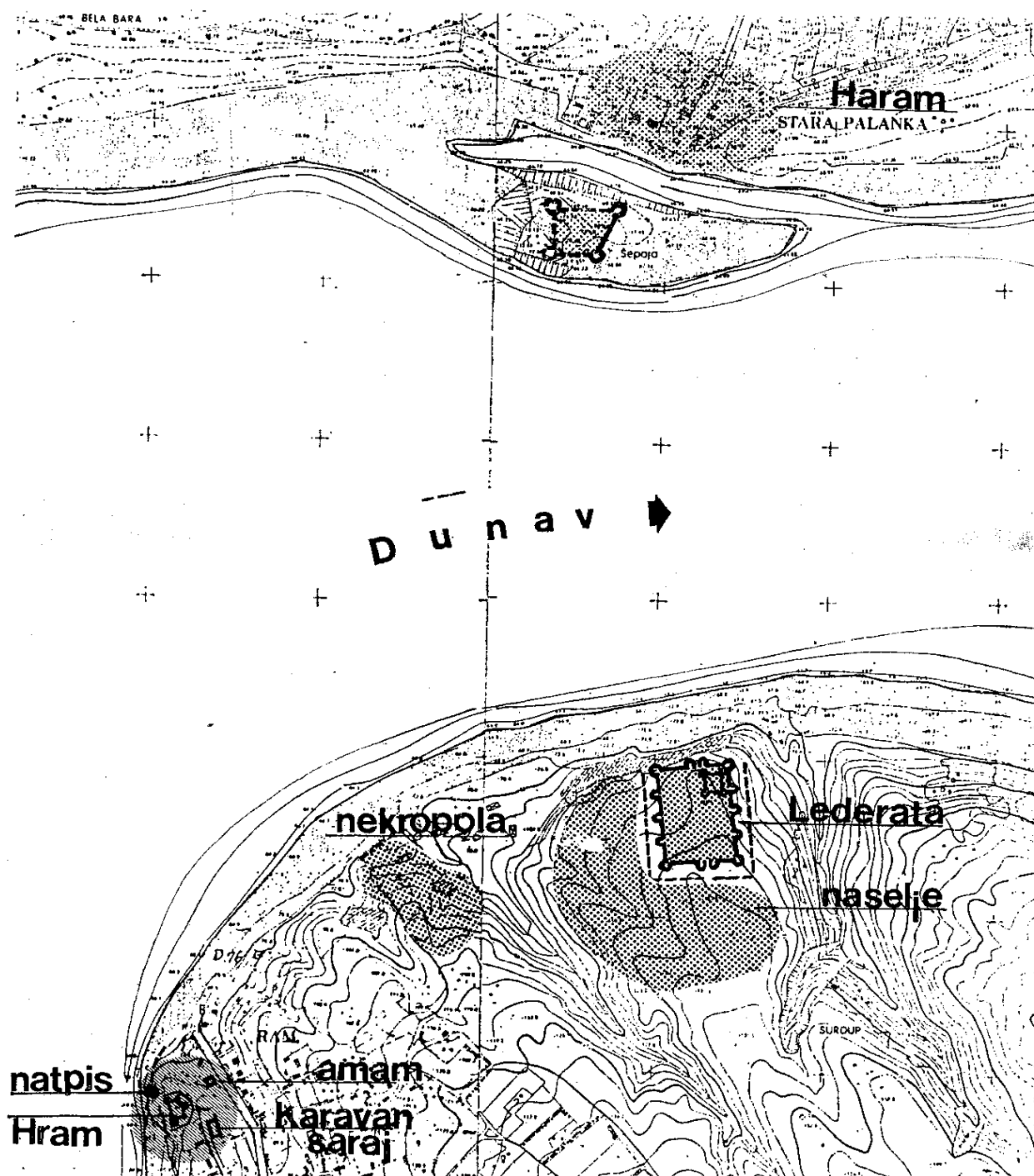
битно променио. Он је тада изгубио своју основну одлику и улогу бранитеља околних области.

Село Рам се налази на обали Дунава, између Костолца и Великог Градишта, а удаљено је 17,5 km од данашње ђердапске саобраћајнице. У село се може доћи путем из Костолца, који највероватније означава трасу античког пута, а може се стићи и из села Тополовник, скретањем са ђердапске саобраћајнице. Село је смештено на благо заталасаним падинама Стига, између Млаве и Пека, дуж пута који га пресеца и излази право на обалу Дунава. Одавде и данас постоји прелаз преко реке, али скелом, која редовно саобраћа за Банатску Паланку (сл. 1). Живописним пределом доминирају остаци и данас добро очуване турске тврђаве Рам, смештене на стеновитом узвишењу изнад Дунава. Тврђава је била предмет интересовања многих путописаца из XVI и XVII столећа, који су пролазили овим крајевима. Они је описују као веома јако и необично живописно утврђење, а истраживачи из XIX и XX века

Сл. 1. Карта дела Ђердапске магистрале са положајем тврђаве Рам

Fig. 1. Partie de la route principale menant aux Portes de fer (Djerdap) avec indication de la situation de la forteresse de Ram

Сл. 2. Ситуациони план са положајем локалитета Ледерата, Храм (Рам) и Харам

Fig. 2. Plan indiquant la situation des localités de Lederat, Hram (Ram) et Haram.

увек су је укључивали у своја разматрања. Око утврђења се налазе видљиви остаци караван сараја и амама, који доказују постојање подграђа.

*

О античкој прошлости Рама данас сведоче многобројни налази римског новца, бронзаних предмета, гема, фибула и натписа,¹ као и остаци римског пута усеченог у стену испод средњовековне тврђаве, који је водио обалом из правца Костолца. Низводно, на удаљености од око 1 km, налазе се остаци каструма, који се данас не виде на површини, али се могу разазнати у конфигурацији терена. Мештани ово место називају „Град“ или Ледерата и поседују бројне налазе управо са тог простора (сл. 2).

Насупрот Раму, на северној, односно банатској страни, налазе се остаци још једног утврђења. Оно је смештено на острву Сапаја, које је данас потопљено акумулационим језером ХЕ Ђердап I, а делимично је уништено и каналом Дунав—Тиса—Дунав. У изворима се и оно помиње као Ледерата. Мештани тврде да су се на овом месту при ниском водостају Дунава, пре изградње ХЕ Ђердап I, могли видети остаци моста који је водио на другу обалу реке, а које помињу и ранији путописци. Поред овог античког утврђења констатовани су на левој обали и остаци насеља Харам — Јени Харам, односно Уи-Паланка.

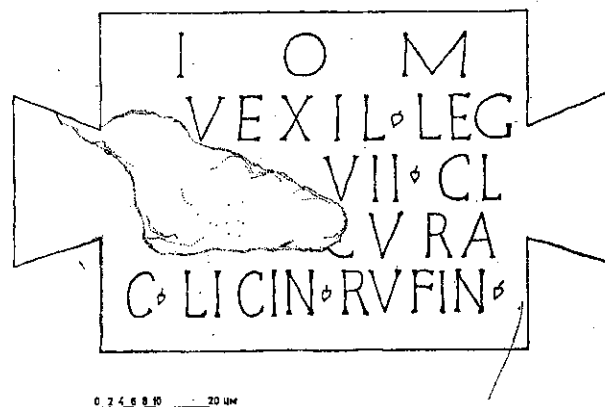
Да би могли да разматрамо историјску прошлост Рама морамо истовремено да се осврнемо и на поменута околна утврђења. Бројни путописци и истраживачи из XVIII и XIX века поистовећивали су рамску тврђаву са античким каструмом Ледератом, низводно на истој обали, а многи савремени истраживачи не разликују Рам (Храм) од Харам на супротној обали. Услед оваквог мешања топонима данас у литератури наилазимо на податке о античкој Ледерати који се везују једном за каструм на левој, други пут за каструм на десној обали. Исто тако, многи подаци се везују за Рам, без обзира да ли се заиста одnose на Рам (Храм) или пак на Харам.

На основу података којима располажемо, а пре свега након детаљног увида на терену, као и на основу резултата сондажних археолошких ископавања и истраживања архитектуре тврђаве Рам, покушаћемо да разлучимо историјске чињенице и да у том светлу разјаснимо време њеног настанка и изградње.

Антички каструм Ледерата приказан је на Појтингеровој табли између места Viminacium и Pincum, односно десет римских миља удаљен од Viminaciuma, на путу који је на овом месту прелазео на леву обалу Дунава и даље водио за Arcidavu.

Како су Viminacium и Pincum убицирани са сигурношћу, Ледерату можемо, према наведеним подацима, да идентификујемо на

поменутој локацији у Раму (локалитет „Град“). У прилог овом мишљењу стоје остаци каструма, распознатљивији у конфигурацији терена, као и остаци римског пута испод средњовековног утврђења. Испод северозападне куле ове тврђаве (кула 5) уклесан у стени је натпис једном од команданата, неког одреда Клаудијеве VII легије (сл. 3).²

Сл. 3. Римски натпис у стени испод тврђаве Рам Fig. 3. Inscription romaine dans un rocher au bas de la forteresse de Ram

Тешкоће у одређивању времена настанка и трајања живота на локалитету „Град“ проистичу из чињенице да до данас на овом простору нису вршена систематска археолошка истраживања³, тако да и даље сва разматрања остају у домену претпоставки.

На супротној обали Дунава, на острву Сапаја, постоје остаци једног античког, а и каснијег, утврђења. Археолошким истраживањима констатовано је да најстарији слој припада III—IV веку, а да живот на овом локалитету траје све до XVIII столећа.⁴

¹ М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 200; М. Pindić, *Ostaci antičke vojne arhitekture i lokaliteti duž Dunava u srezu Požarevac*, Limes I (Београд 1961) 132; М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968, 100; М. Васић, *Три златна римска новца из Рама*, *Старинар II* (Београд 1907) 19—27; Premerštajn—Vulić, *Jahreshefte XV*, 1912, 223—224.

² Током радова на тврђави Рам 1980. године извршено је техничко снимање натписа, који је данас доста оштећен услед атмосферских утицаја. Текст натписа гласи: IOM VEXIL(la) LEG(ionis) VII CL(audiae) (sub)CVRA C LICIN RVFIN. Натпис је спомињао Ф. Каниц у својим делима, а у целини га је први објавио Ј. Мишковић, *Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, *Старинар 4* (Београд 1887) 41, таб. IV. Упореди: М. Mirković, *Rimski gradovi*, 100; М. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Београд 1976.

³ Сондажна археолошка истраживања мањег обима извршена су 1980. године. Радовима је руководила Л. Трбуховић, сарадник Народног музеја у Београду. Резултати истраживања нису објављени.

⁴ Археолошка истраживања на локалитету Сапаја обављена су у периоду од 1966. до 1969. године. Резултати истраживања су објављени и то: Р.

Очигледно је да су утврђења на левој и десној обали подигнута као мостобран, односно изграђена са циљем да штите прелаз преко Дунава у Дакију. Аналогни пример на римском лимесу на Дунаву еу Понтес и Дробета, каструми који су штитили прелаз преко Трајановог моста.

Анализом извора и литературе који се односе на Ледерату може се закључити да је већина истраживача лоцира на десној обали Дунава, код данашњег Рама, мада неки сматрају да се налазила на левој обали.⁵ Чини нам се да је могуће да су се чак оба каструма називала истим именом — Ледерата. У том случају може се претпоставити да је каструм на десној обали Дунава испред свог имена имао и префикс „Транс“, односно да се звао Транс Ледерата, као што је случај са каструмима Диерна и Транс Диерна. Могуће је да је током времена овај префикс ишчекао, па се топоним Ледерата везао, и данас се везује, за остатке каструма на обе обале Дунава.

Данас се о каструму на десној обали може говорити само на основу података са терена. Захваљујући једном изванредном аероснимку Војногеографског института ЈНА, утврдили смо мерном анализом да је величина овог каструма 115 m x 150 m.⁶ На угловима су се налазиле кружне куле. Јасно се уочава комуникација север—југ која пролази кроз каструм, на чијем се правцу налазе капије између две полукружне куле. На подужним бедемима, источном и западном, поред угаоних виде се још по три полукружне куле. Не може се поуздано утврдити да ли су се и овде налазиле капије. Око утврђења је ров — опкоп. На основу површинских трагова шута претпостављамо да је био затворен одбрамбеним зидом.

Према конфигурацији терена, чини се да је са јужне и западне стране каструма постојало цивилно насеље. На основу налаза костију, керамике и другог материјала, претпостављамо да се на простору који се данас назива „Јеврејско гробље“ налазила и некропола.⁷ То је данас мали раван плато, западно од каструма, кога су воде Дунава и пре подизања бране доста оштетиле. Исто тако и сами мештани, отварајући гробнице на том простору да би покупили гробне прилоге, доприносе потпуном уништењу некрополе.

У североисточном делу каструма виде се трагови једног мањег утврђења квадратне основе, са кружним кулама на угловима. Величина овог утврђења је око 30 m x 30 m. На основу данас расположивих података тешко је утврдити да ли ово утврђење представља старију или млађу фазу Ледерате. Не улазећи овог тренутка у проблем да ли је Прокопије у свом делу „De aedificis“ тачно убицирао Ледерату⁸, ослонићемо се на његов податак где каже „... наш цар је преправи у

велик и необично утврђен кастел“.⁹ Из овог се може закључити да је за време Јустинијана, у VI веку, Ледерата била обновљена, као и већина утврђења на Дунавском лимесу.

Међутим, систем одбране на Дунаву Јустинијановог доба знатно се разликовао од оног из времена античког лимеса. Док су раније то били велики утврђени војни логори с бројном посадом, нови систем одбране састојао се од низа мањих утврђења с мањом посадом на стратешки важним положајима.¹⁰ Полазећи од ове чињенице претпостављамо да је мање утврђење у оквиру каструма дело Јустинијанове обнове у VI веку.

Од VI до XII века нема никаквих писаних података о било каквом насељу у Раму. Неке чињенице ипак посредно говоре да се ту одвијао живот и у овом периоду. У другој де-

Medović, *Sapaja — rimska i srednjovekovna tvrđava*, Arheološki pregled 8 (1966), 108—110; R. Rašajski, *Ostrvo Sapaja, Stara Palanka, Grad — višeslojno utvrđenje*, Arheološki pregled 9 (1967) 83—85; J. Kovačević, D. Dimitrijević, *Ostrvo Sapaja, Stara Palanka, Grad — višeslojno utvrđenje*, Arheološki pregled 10 (1968) 111—116; R. Rašajski, *Sapaja, Stara Palanka — višeslojno utvrđenje*, Arheološki pregled 11 (1969) 160—161; P. Rašajski, *Canaja — rimsko i ranovizantijsko utvrđenje*, Каталог Старе културе у Ђердапу, Београд 1969, 78; P. Rašajski, *Canaja — насеље и некропола*, Каталог Старе културе у Ђердапу, 179.

⁵ У погледу настанка и убицације Ледерате постоје различита мишљења. Уп. Marsili, *Danubius*, Hagae-Amstelodami 1726, I, 21 и II, 11; F. Kanitz, *Beiträge zur Alterthumskunde der serbischen Donau*, Wien 1867, 48—49; M. Драгашевић, *Археолошко-географска истраживања*, Гласник СУД XLV (Београд 1877) 21—23; J. Мишковић, *Неки стари градови*, 41—48 и табла IV; F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 23; С. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. III, Београд 1928, 665; А. Дероко, *Кулич и Рам — каструми на римском лимесу*, Старица I (Београд 1950) 170—172; М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, 200; Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и Варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату*, Рад војвођанских музеја I (Нови Сад 1952) 18—19; Прокопије, *Византијски извори за историју народа Југославије* I, Београд 1955, 67—68; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I (Београд 1959) 85; M. Pindić, *Ostaci antičke vojne arhitekture*, Limes I, 132; V. Kondić, *Antički i srednjovekovni lokaliteti na Dunavu od Dubrave do Radujeva*, Arheološki pregled 7 (1965) 71—72; M. Mirković, *Rimski gradovi*, 98—101; М. и Ђ. Јанковић, *Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године*, Годишњак Музеја града Београда XXV (Београд 1978) 42.

⁶ Према цртежу који је дао Марсили, веома схематично, величина каструма Ледерата износи 75 x 113 m. А. Дероко је измерио величину каструма од 140 x 200 m. Упореди: Marsili, *Danubius*, II, tab. 5, fig. XIV; А. Дероко, *Кулич и Рам*, 171.

⁷ V. Kondić, *нав. дело*, 72.

⁸ *Византијски извори* I, 67—68.

⁹ Исто.

¹⁰ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 34.

ценији XI века, после пропасти Самуилове државе, Византија је поново завладала северним областима и границу Царства померила на Дунав. У освојеним областима успоставила је управни систем са темама као административним јединицама.¹¹ Претпостављамо да је тада могло бити обновљено и касноантичко утврђење, као значајна стратегијска тачка према Угарској, с обзиром да је претходно утврђење вероватно страдало у аварским и словенским упадима у ове крајеве. На могућу обнову указују и површински налази керамике из X—XII века на овом простору.¹²

Овако обновљено утврђење вероватно је наново страдало у другој половини XI века. Ово мишљење поткрепљују подаци које је дао Нићифор Вријеније описујући Бодинов устанак 1072. године, који је захватио и ове крајеве. Он наводи да су у устанку страдали и подунавски градови.¹³

Од XII века налазимо податке о утврђењима Храм и Харам, док се топоним Ледерата више не појављује. При помињању ових тврђава јавља се исти проблем у њиховој убијацији на левој и десној обали Дунава. Зато је потребно да се анализирају сви подаци како би се утврдило који се од њих односе на данашњу рамску тврђаву.

Почетком XII века Византија је била приморана да се активније умеша у прилике средњег Подунавља, јер је њене циљеве непосредно угрожавало јачање угарске политике на овом подручју. Чести локални погранични сукоби и бекство брата угарског краља Стефана II у Византију, допринели су да убрзо дође и до отвореног сукоба.¹⁴ Угарска војска је у пролеће 1127. године прешла Дунав и напала Београд, Браничево и продрла све до Ниша.¹⁵ Византија је одмах одговорила противнападом 1128. године. Војска се окупила на десној обали, одакле је у првом јуришу, како бележи Кинам, уз помоћ флоте освојила тврђаву Храм.¹⁶ Очигледно је да се овде мисли на угарску тврђаву на северној — левој обали. Савремени истраживачи описујући ове догађаје такође помињу тврђаву Храм која је на левој обали.¹⁷ Претпостављамо да се она налазила на месту данашње Старе Паланке, јер је ту сондажним археолошким истраживањима констатован средњовековни слој¹⁸, мада се том приликом није наишло на остатке утврђења.

Из XIII и XIV века немамо никакве податке који се односе на ове области. Познато је само да их крајем XIV века држе Турци, а после косовске битке и Срби ће бити принуђени да заједно са њима ратују на Сави и Дунаву против Мађара. Тек ће деспот Стефан Лазаревић 1426. године регулисати односе са Жигмундом, познатим уговором у Тати, којим ће Београд, Голубац и Мачву уступити Угарима. Ту је ипак значајан један податак

који налазимо нешто касније у повељи деспота Ђурђа Бранковића из 1428—29. године. Он њоме потврђује челнику Радичу Поступовићу добра и баштине која је имао под деспотом Стефаном.¹⁹ Ту се набраја једанаест села у Браничеву, у непосредној близини Рама. Како се жупа Браничево простирала на север до Дунава²⁰, претпостављамо да је и Рам у Радичевом властелинству, односно поседу Србије, мада се не помиње ни као село ни као тврђава. Следећи податак који се односи на ове области налазимо средином XV века, кад је деспот Ђурађ посредовао да се склопи примирје између Турске и Угарске. Како је трговачки промет био значајан за српско становништво које је живело на обе обале, деспот је 1449. године предлагао да се турским трговцима допусти да слободно долазе у Београд, Ковин, Харам, Северин и Карансебеш. Заузврат, он ће одредити места на турској територији која ће моћи да посећују угарски трговци.²¹ Према редоследу набрајања места сигурно је да се овај податак опет односи на насеље на северној обали Дунава, а не на српски Рам, за који га везују готово сви савремени истраживачи.

¹¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 296; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 35—36.

¹² М. и Ђ. Јанковић, *нав. дело*, 42 и сл. IV/2—6.

¹³ Н. Вријеније, *Византијски извори III*, Београд 1966, 237—238. „... а народ Словене, одбацивши покорност Ромејима, пустоше и пљачкају земљу Бугара. Скопље и Ниш беху освојени а и сами Сирмиум и места око реке Саве и подунавски градови све до Видина тешко су пострадали...” Упореди: М. и Ђ. Јанковић, *нав. дело*, 41—55.

¹⁴ Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 44.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Ј. Кинам, *Византијски извори IV*, Београд 1971, 10—12. „... а он се сам са преосталом ромејском војском заустави насупрот тврђаве Храма претварајући се као да ће свакако одатле одмах да пређе... Успешно то обавивши цар тврђаву Храм на први јуриш освоји и одмах пређе на ромејску страну...” Исти податак налазимо и код Н. Хонијата (*Византијски извори IV*, 118—119), само што се опис догађаја разликује од Кинамовог у редоследу заузимања места од стране византијске војске.

¹⁷ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 140—141 и напомена 103; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 93; Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 45.

¹⁸ R. Rašajski, *Haram, Banatska Palanka — srednjovekovno nalazište*, Arheološki pregled 12 (1970) 95—96.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Светогорски акти*, Споменик СКА III (Београд 1890) 3; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 334.

²⁰ Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, Историјски часопис XX (Београд 1973) 127.

²¹ К. Јиречек, *нав. дело*, 374; М. Динић, *нав. дело*, 109; Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 122; *Историја српског народа II* (Београд 1982) 267.

Занимљиво је да се овом приликом насеље на северној обали назива Харам, а не Храм, како се помиње у XII веку. Како је дошло до промене овог топонима у XV веку, није познато, али ће се у свим доцнијим истраживањима ово насеље називати Харам, док ће се насеље на десној обали помињати као Храм (Рам). Очигледно је да је ова промена довела до забуне код многих савремених истраживача и писаца, па ће се тумачења историјских догађаја погрешно везивати за једно или друго место.

За браничевски Храм (Рам) знамо да је почетком друге половине XV века био слабо насељен и да је бројао само 57 кућа. Због тога су становници били ослобођени харача и испенце, а плаћали су само salariју санџак-бегу.²² Међутим, ова олакшица је брзо укинута. Како су угарски упади учестали, Турци су били приморани да боље организују одбрану границе. Они су у ове крајеве довели плаћене мартолосе, којима су поверили читаву шајкашку службу на Дунаву.²³ Намет становништву се одмах повећао, па су становници Храма поново подвргнути обавези да плаћају харач.

У пролеће 1481. године умро је султан Мехмед II, па су Угри почели да спремају већи напад на Турке. Војска се окупила код Хараме, одакле је под командом Павла Кињижија, а уз помоћ деспота Вука, Дмитра Јакшића и београдског заповедника Розгоњија, прешла Дунав и разбила турску флоту, напала Голубац и запосела Браничево.²⁴

Овакве прилике на граници налагале су Турцима да појачају одбрамбену линију од Смедерева до Голупца, јер су ту упади били најчешћи. Изградња нових утврђења пружала би сигурност пограничним областима, а граница би била знатно ојачана. Тако је нови султан Бајазит II одлучио да у Куличу и Храму (Раму) подигне нова утврђења. Наши летописци су забележили овај догађај, па се у београдском и цетињском летопису наводи под 1483. годином: „Ходи Мехмед паша на Ду-нав и сазида два града Храм и Кулич.”²⁵ У нешто доцнијем Бранковићевом летопису овај исти текст се налази под 1493. годином.²⁶ Како се у сва три летописа изградња Храма и Кулича помиње као истовремена, а на основу других података се поуздано зна да је Кулич подигнут 1483. године²⁷, мислимо да се ова година мора прихватити и као година изградње рамске тврђаве. Занимљиво је да се изградња Кулича и Храма у нашим летописима приписује Мехмед-паши, који је умро две године раније, а не његовом наследнику султану Бајазиту II, који је једини могао да нареди њихову градњу, и то с оправданим циљем да брани границу (сл. 4).

Анализом свих изнетих историјских чињеница може се закључити да данас у Раму

постоје остаци два независна утврђења. Ледерата је антички каструм који је у VI веку претрпео значајну обнову. Докад је ово утврђење било у употреби, не може се поуздано рећи, али је вероватно доцније запустело. Можда је делимична обнова била и крајем XI века. Од XII до XIV века у Раму не постоји никакво утврђење већ само насеље. Податак из XII века о Храму односи се свакако на угарску тврђаву на северној обали Дунава. Чини нам се да је код византијских хроничара дошло до забуне у погледу назива утврђења. Храм, односно Рам, изградили су Турци тек 1483. године на десној обали Дунава. Данас не можемо са сигурношћу рећи да ли је он можда подигнут на остацима неке куле осматрачнице која је припадала Ледерати, или није, али ту могућност свакако треба проверити у будућим истраживањима.

Исте године кад је подигнут Рам, 1483, Турска је склопила примирје с Угарском, које је трајало до 1491. године. Међутим, смрт Матије Корвина омогућила им је да последњу деценију XV века проведу у сталним упадима и пљачкањима по Угарској и Молдавији.

До правог рата дошло је почетком XVI века, кад је Угарска приступила хришћанској коалицији против Турака и кад се рат водио на широком фронту од Хрватске до Ердеља. Угарска војска, у којој су били Срби браћа Јакшићи и Радич Божић, прешла је Дунав код Храма 1502. године и продрла све до Кладова, Видина и Никопоља.²⁸ Градови су спаљени и опљачкани, а војска се с пленом и великим бројем избеглица вратила у Угар-

²² *Историја народа Југославије II*, Београд 1960, 69.

²³ *Исто*, 77.

²⁴ К. Јиречек, *нав. дело*, 412; Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 198. Иако оба аутора наводе Храм као место окупљања војске (К. Јиречек га везује за Рам), према редоследу догађаја логично је да се овај податак односи на угарско утврђење на левој обали.

²⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 254 и 257. У Београдском летопису се наводи под 6991, односно 1483. годином: „џџа. Ходи Мехмед-паша

на Дџнаџ и сџзида .в. града, Храма и Коуличъ.

Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*

џџа 6991 Ходи Мехмед-паша на Дџнаџ и сџзида .в. града: Храма и Коуличъ.

²⁶ У Бранковићевом летопису је вероватно дошло до грешке у преписивању па се овај исти текст наводи под 1493. годином (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 298): „1493. Mehmet Pasca pergit versus Danubium, aedificatque duas Arces Kulitch et Hran.”

²⁷ О. Зиројевић, *Grad Kulič*, VIG 3 (Београд 1967) 236—237; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974, 75.

²⁸ Ј. Калић-Мијушковић, *нав. дело*, 226; М. Динић, 101.

Сл. 4. Општи изглед рамске тврђаве (снимио З. Симић)

Fig. 4. Vue générale de la forteresse (photo: Z. Simić)

ску. Наредне године склопљено је примирје на десет година, које су Турци већ дуго ишчекивали. Тада су први пут тачно одређене угарско-турске границе и поседи, па је Храм, са осталим градовима, од Смедерева до Видина, остао под турском влашћу.²⁹

Доласком на престо султана Селима, познатог као ратоборног, прилике на граници су се битно измениле, па су напади на пограничне угарске области обновљени. За Турке је тада Храм имао велик стратегијски значај, што потврђују и подаци да се у посади тврђаве налазе мартолози, азапи и јаничари, као и ковачи, нецари и клесари.³⁰ На жалост, у овом попису из 1516. године не наводи се и тачан број чланова посаде. Зато се у следећем попису из 1529. године наводи да је посада бројала 320 чланова, што је свакако претерано.³¹

Ратовања на граници су настављена све до турске победе на Мохачу 1526. године, кад је Србија као погранична област престала да буде поприште угарско-турских сукоба, а становништво укључено у османски војни систем. Тврђава Храм (Рам) је већ тада почела да губи значај стратегијског упоришта. То потврђују и подаци из пописа посаде, где се наводи да је она у 1536. години бројала само 59 чланова.³² Освајањем Баната 1551—52. године Храм је коначно изгубио сваку важност као погранични град. Очигледно је да је тврђава, подигнута с циљем да брани границу, била значајна само непуних седамдесет година. Она ће свој статус делимично повратити много доцније, али више неће имати тако велику улогу као у време изградње.

Међутим, и поред тога, током XVI века Храм је био познато место у смедеревском санџаку, у елајету румелијском. Храм је тада имао статус нахије, а његово утврђење се и даље сматрало значајним у овој области.³³ Хаџи Калфа га описује као стацију ниже Смедерева, на Дунаву, и као место опкољено баштама, а удаљено 18 дана путовања од Цариграда.³⁴

У припремама Турске за поход на Беч Рам је такође имао одређену улогу, иако више није био погранични град. Кад је 1566. године требало да се турске лађе изведу из Демир-капије, кадији у Раму је заповеђено да обезбеди довољан број шајки које ће их довући до Београда.³⁵ Велик број места на Дунаву имао је обавезу да вуче бродове и да се стара о њима.³⁶

Обавезе хришћанског становништва у османском систему биле су велике и приликом војних похода и у миру. За становнике Рама —

²⁹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 83.

³⁰ *Исто*, 149.

³¹ *Исто*.

³² *Исто*, 150.

³³ Н. Šabanović, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. godine*, *Godišnjak Istorijškog društva BiH IV* (Sarajevo 1952) 180; *Istoriја народа Југославије II*, 66; О. Зиројевић, *нав. дело*, 96.

³⁴ С. Новаковић, *Хаџи Калфа или Патиб Челебија о Балканском полуострву*, *Споменик СКА XVIII* (Београд 1892) 68.

³⁵ Б. Храбак, *Османлијска морнарица у поречју средњег Дунава 1428—1566. године*, *Годишњак Музеја града Београда* (Београд 1979) 33.

³⁶ О. Зиројевић, *нав. дело*, 249

хришћане — знамо да су обављали знатне послове за Турке и да су због тога имали велике пореске олакшице. Тако сазнајемо да су у тврђави Храм у XVI веку била два ковача, који су израђивали оружје и друге гвоздене предмете.³⁷ Било је исто тако и клесара, који су обезбеђивали довољан број камених кугли за тврђаву.³⁸ И једни и други су примали редовну плату од Турака, а улазили су у стални састав посаде. У Раму је било и стражара, односно 20 хришћана је било у обавези да даноноћно чувају обалу Дунава, а за то су били ослобођени харача, испенце и других дажбина.³⁹ Помиње се да је у Храму поправљена крајем XV века и топхана — тополивица — што значи да су ту ливени и топови.⁴⁰ О делатности осталог становништва може се сазнати и из кануна за тврђаву Рам, у дефтеру смедеревског санџака. Закључујемо да се оно углавном бавило рибарењем на Дунаву, гајењем лозе и справљањем вина, као и производњом меда, масла и сира.⁴¹

У XVII веку немамо никаквих података о Раму, осим подробног описа који нам пружа Евлија Челеби у свом путопису. Он приказује тврђаву као веома јаку и борбену, добро снабдевену топовима. Куле описује као високе, са шиљатим крововима покривеним даском. Помиње да се у њима чува храна и муниција, а да се у унутрашњости тврђаве налази само Царева џамија и кућа диздара.⁴² Описујући варош тврђаве Храм, Евлија Челеби наводи да се она налазила на једном узвишењу, али да је изгорела, па се у време његовог обиласка градила нова. Наводи да је дотад било изграђено око „две стотине нових, даском покривених кућа“, а да има и око двадесет дућана. Такође помиње и хан сазидан од камена, задужбину дефтердара Џимџима из Темишвара, мали амам и једну обновљену џамију.⁴³

Очигледно је да у овом периоду Рам није имао већи стратегијски значај за Турке. Он ће поново постати важно упориште тек у XVIII веку, кад се границе између Турског и Аустријског Царства вратила на Саву и Дунав. Турци су држали Рам све до почетка XVIII века, а тада су га изгубили у рату с Аустријом 1716—1718. године. Одредбама Пожаревачког мировног уговора Рам је припао Аустријанцима, као и сви остали градови у Подунављу. У периоду аустријске окупације 1718—1739. године утврђена је и административна подела на дистрикте. Тада је основан и рамски дистрикт, у чијем се саставу, поред осталих села, налазио и Рам.⁴⁴ Аустријанци су га држали све до 1739. године, кад су га у другом рату изгубили и предали Турцима уз области јужно од Саве и Дунава. Следећи рат 1788. године, код нас познатији као Кочина крајина, захватио је и ове крајеве. На основу оскудних података сазнајемо

да је тада рамска тврђава разорена, а да је унутар њених зидина „сахрањен аустријски командант, барон Лопрести, погубљен од Турака“.⁴⁵ Чини се да је утврђење страдало услед експлозије барута, који се вероватно налазио у кули на југоисточној страни (кула 2). Данас се на терену јасно виде делови зидова ове куле који су разнети експлозијом.

С обзиром да ова кула није доцније обновљена, може се претпоставити да је утврђење већ тада запустело. Докад је тачно било у употреби, данас не знамо, јер о Раму више нема никаквих података. Можемо само претпоставити да је живот у њему полако замирао, све до средине XIX века, кад су га коначно напустили Турци, као и све остале градове у Србији.

Резултати археолошких истраживања града Рама

Археолошка истраживања обављена 1980. године вршена су у склопу програма архитектонско-археолошких истраживања ради конзервације и презентације тврђаве Рам. Циљ ових ископавања био је да се утврди стратиграфија културних слојева, датовање настанка тврђаве и да се испита постојање могућих грађевина унутар одбрамбених зидова. На основу резултата добијених овим ископавањима, планирају се даља систематска истраживања комплекса тврђаве Рам.

Радови су започети чишћењем унутрашњости утврђења и рова од дивљег растиња, а затим је постављена мрежа са квадратима величине 5 m X 5 m. У оквиру ове мреже отворено је пет археолошких сонди, чија је укупна површина износила 134 m². Три сонде су отворене у унутрашњости тврђаве, једна у простору скривеног пута и једна у рову, између ескарпе и контраескарпе, са северне стране тврђаве (сл. 5).

У унутрашњости утврђења отворене су сонде 1/80, 2/80 и 3/80.

Сонда 1/80 налазила се у северном делу тврђаве, уз бедем IV, код топовског отвора у

³⁷ Исто, 199.

³⁸ Исто, 203.

³⁹ Исто, 204.

⁴⁰ Исто, 223—224.

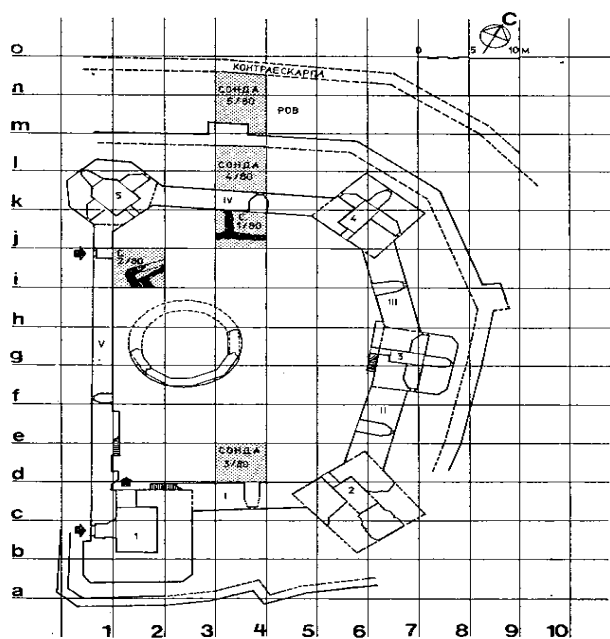
⁴¹ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu, knj. 2 (Beograd 1974) 22.

⁴² Evlija Čelebi, *Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1979, 546.

⁴³ Исто, 546—547.

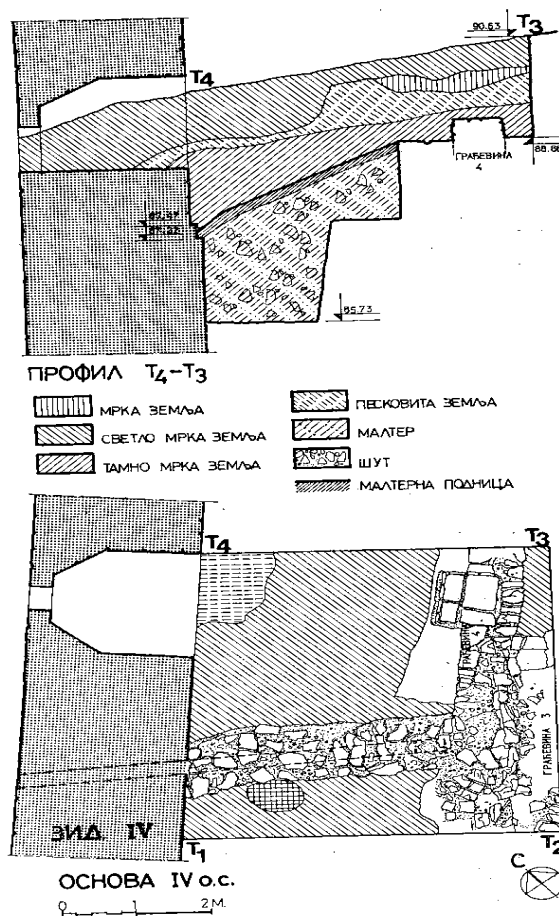
⁴⁴ С. Новаковић, *нав. дело*, 104 и 108—109.

⁴⁵ S. Gopčević, *Serbien und die Serben*, I, Leipzig 1888, 38.

Сл. 5. Основа утврђења са распоредом археолошких сонди
Fig. 5. Plan de la forteresse avec indication des endroits sondés par les archéologues

Сл. 6. Сонда 1/80 — основа и профил Fig. 6.
Base et profil de la sonde 1/80

њему. Према керамичком материјалу могла су да се издвоје три основна хоризонта и то: први, који одговара периоду краја XV века и почетка XVI века, затим старији турски хоризонт (хоризонт II), који одговара XVI веку, и млађи турски хоризонт (хоризонт III), који припада XVII и XVIII веку.

После скидања површинског слоја хумуса истражен је слој хоризонта III, чија просечна дебљина износи од 0,40 до 1,0 m. Испод овог слоја налазио се слој с материјалом из XVI века, који одговара II хоризонту. Просечна дебљина овог слоја је између 0,20 и 0,90 m. Слој I хоризонта имао је просечну дебљину од 0,50 до 1,10 m и за њега је карактеристичан материјал с краја XV и почетка XVI века.

Првобитни ниво терена, односно ниво грађења тврђаве, дефинишу остаци компактне

малтерне поднице, која је у овој сонди у паду према одбрамбеном зиду IV. Подница је у јужном делу сонде хоризонтална и налази се на коти 88,84, а онда се ломи и на удаљености од 3,0 m од бедема почиње косо да се спушта ка њему. На 0,50 m од бедема подница се поново ломи и нагло спушта ка беду IV, тако да разлика између пода топовског отвора и нивоа поднице уз бред износи 1,20 m. Испод пода топовског отвора, на дубини од 1,0 и 1,25 m, у беду IV констатовани су степенаци испусти темељне стопе, чије ширине изnose 8 и 10 cm (сл. 6).

У току радова пробијена је малтерна подница уз бред IV, и то у ширини од 1,0 m, а у укупној дужини сонде, како би се дошло др здравнице. Међутим, ови радови су прекинути на коти 85,73 јер је утврђено да подница лежи на слоју камена утопљеног у кречни

малтер, а да овај слој иде у дубину и преко 2,0 m у односу на доњи испуст темељне стопе. Претпостављамо да се овде ради о већој денивелацији терена и да је због тога начињена чврста испуна и подлога за постављање малтерне поднице. За сада се не може објаснити зашто се тако постављена малтерна подница налази у нагибу према бедему IV, па се ствара значајна висинска разлика између ње и нивоа топовског отвора. Претпостављамо да је ту морала постојати некаква дрвена платформа, која је омогућавала посади несметано руковање топом.

У западном делу сонде откривен је зидани канал за одвод воде из унутрашњости тврђаве. Канал се простире у правцу север—југ, а ширина зидне масе у којој се налази износи 1,2 m и рађена је од крупног полуобрађеног камена везаног кречним малтером. Унутрашња величина самог канала је 0,20x0,25 m. Својим северним делом зидна маса и канал се ослањају на бедем IV, а сам пропуст за воду пролази кроз бедем и његов изливни отвор је констатован на спољном лицу бедема. Овај пропуст је удаљен 2,60 m од топовског отвора на запад. Дно пропуста и канала уз бедем IV налазе се на коти 88,46, што је уједно и кота пода топовског отвора. Разлика у паду од јужног дела канала, код тачке где малтерна подница добија нагиб, до пропуста у бедему износи 0,63 m, а разлика између дна канала и малтерне поднице уз бедем је целих 1,10 m. Није нам познато зашто је изливни канал толико подигнут у односу на малтерну подницу.

Првом хоризонту припадају и остаци грађевине 4, који су констатовани у јужном делу сонде, на коти 89,00. Северни зид грађевине простире се у правцу североисток—југозапад и залази у источни профил сонде, док у западном делу на њега належе зид грађевине 3 и под кружне пећи која припада хоризонту II.

Зид грађевине 4 рађен је од полуобрађеног камена и то у сухозиду, а широк је 0,60 m. У источном делу сонде, уз источни профил, на коти 88,86 откривено је дно правоугаоне пећи величине 0,90x0,80 m. Ова пећ је у својој јужној половини обухваћена масом зида грађевине 4, па се може претпоставити да је зидана истовремено с њом.

Другом хоризонту припадају и остаци објекта означеног као грађевина 3, чији је северни зид са унутрашње стране прислоњен уза северни зид грађевине 4, док у западном делу делимично и належе на њега. Овај зид је такође рађен од ломљеног камена као сухозид, а његова ширина је 0,60 m. Овом хоризонту припада и дно пећи кружног облика, пречника 1,20 m, поплочано опекама величине 0,27x0,14 m, која се налази на коти 89,50 и то у западном делу сонде. Зидови обеју грађевина, као и кружна пећ из II хоризонта

належу на јужни део изливног канала, на нивоу хоризонталног дела малтерне поднице.

Истом хоризонту припада и једно веће ватриште неправилног облика, констатовано у северозападном углу сонде на коти 89,60, са гари, угљенисаним дрветом и већом количином угљенисане пшенице и овса.

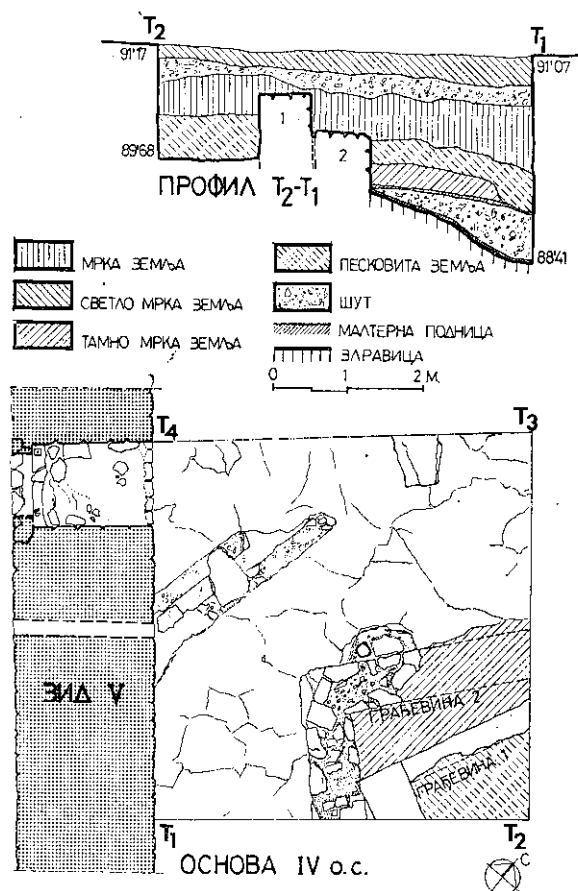
Сонда 2/80 била је постављена у западном делу тврђаве, уз бедем V, на месту где се по видљивим траговима у бедему могло претпоставити постојање капије.

У овој сонди I хоризонту припадају остаци објекта означеног као грађевина 2, остаци још једног одводног канала за воду, сличног оном у сонди 1/80, и Дунавска капија у бедему V.

Од грађевине 2 делимично је истражен њен северозападни део, односно део њеног северног и западног зида. Западни зид ове грађевине залази у јужни профил сонде, па је истражен у дужини од 2,0 m, а сачуван у висини од 0,80 m. На њега делимично належе зид грађевине 1, која припада II хоризонту. Северни зид грађевине залази у источни профил сонде и оштећен је укопом веће јаме из III хоризонта. Грађевина 2 је зидана од камена везаног кречним малтером, а ширина њених зидова износи 0,66 m. Спољно лице зида на северозападном углу урађено је од клесаног камена и закошено је (сл. 7).

На удаљености од 1,0 m од северозападног угла грађевине, на западној страни, констатовано је кружно лежиште у камену пречника 0,16 m, вероватно за дрвени стуб. Не знамо да ли је оно припадало грађевини, односно засад се још не може са сигурношћу утврдити да ли је грађевина 2 имала некакав трем према бедему, или је пак у питању некаква надстрешница уз бедем V која није била функционално везана за ову грађевину.

У северозападном делу сонде констатован је одводни канал који се пружа у правцу север—југ. Својим јужним делом се ослања на бедем V код пропуста за воду, који је удаљен 1,20 m од Дунавске капије. Канал је очуван 2,70 m у дужину, а његове унутрашње димензије су 0,30x0,22 m. Дно канала је од камених плоча везаних кречним малтером, а бочне стране су од већих камених блокова. Покривач канала је био од камених плоча и налази се на нивоу малтерне поднице констатоване на целој површини сонде, која је у благом паду од истока према западу, односно према Дунавској капији. Ниво поднице је на коти 89,03 и креће се до коте 89,37. Подница лежи на једном изравнавајућем слоју, дебљине између 0,20 и 0,55 m, од ситнијег камена заливеденог кречним малтером, тако да се канал налази у њему. Дно канала код бедема је на коти 88,55. Висинска разлика између ове тачке и највише тачке на очуваном делу је око 0,20 m. Изравнавајући слој за подницу

Сл. 7. Сонда 2/80 — основа и профил Fig. 7.
Base et profil de la sonde 2/80

лежи на стени и тањем слоју тамномрке земље измешане са гари, у којем није било никаквих археолошких налаза.

Дунавска капија истражена је до нивоа прага. Том приликом је откривено уграђено гвоздено лежиште осовине врата која су била једнокрилна. Капија је заједно с једним делом бедема доста порушена, тако да јој недостају спољни довратници.

Просечна дебљина првог хоризонта је око 0,50 m.

Другом хоризонту припадају остаци обележеног као грађевина 1. Она је делимично истражена, односно обухваћен је њен северозападни угао. Западни зид ове грађевине истражен је у дужини од 0,70 m и већим својим делом залази у јужни профил сонде. Зидан је од камена и опеке везаних кречним малтером. Ширина овог зида износи 0,60 m, а очуван је у висини до 0,7 m.

Северни зид ове грађевине само је прислоњен уза западни зид, али није грађевински везан. Очуван је у дужини од 2,20 m и залази у источни профил сонде. Рађен је од крупног камена „зеленца“ у сухозиду и широк је 0,25 m, што одговара ширини само једног реда камена. Оба зида ове грађевине леже на слоју трпанца од ломљене опеке и камена. Истом хоризонту припадају и остаци зидане

пећи кружног облика пречника 1,05 m. Дно ове пећи је поплочано римским опекама величине 0,42X0,27X0,05 m. Пећ је лежала уза северни зид грађевине 1 и источни профил сонде, а делимично је оштећена као и зид грађевине 2 укопом већ поменуте јаме из III хоризонта.

Просечна дебљина слоја III хоризонта износила је између 0,30 и 0,50 m. Други хоризонт имао је просечну дебљину од 0,20 до 0,60 m.

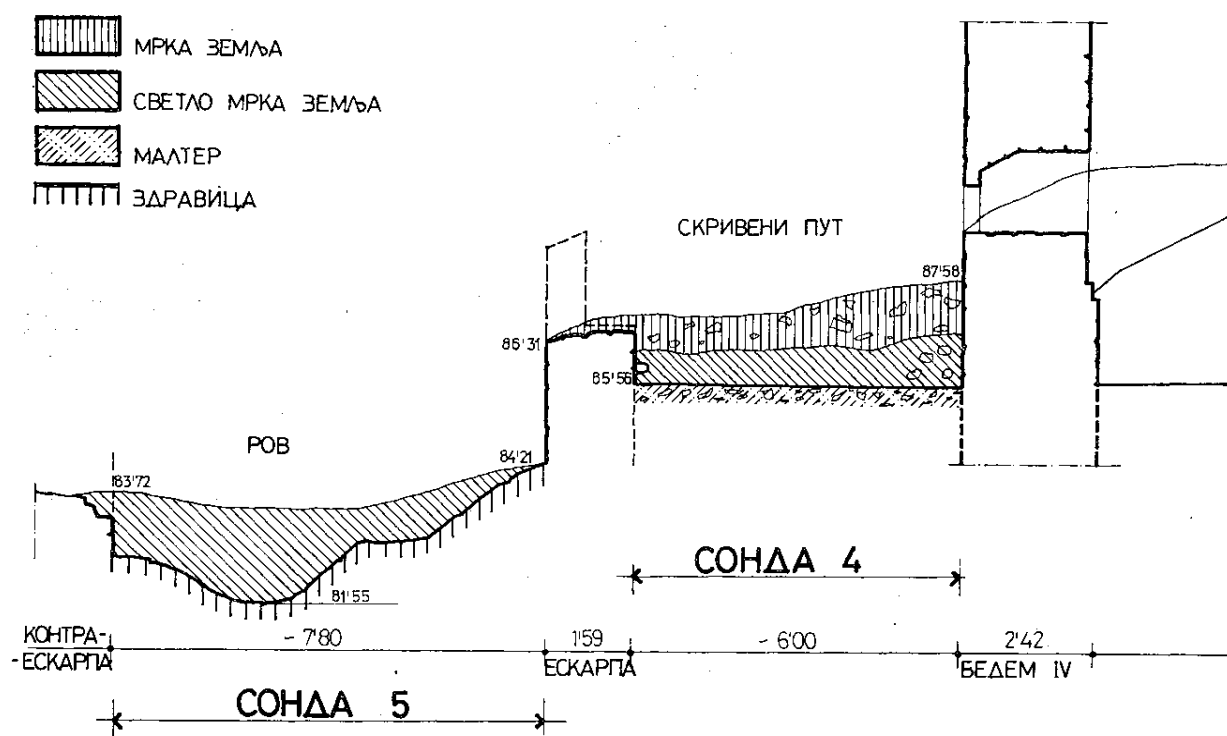
Сонда 3/80 налазила се уз бедем I утврђења, испод топовског отвора, а у правцу сонде 1/80. После скидања површинског слоја хумуса истражен је III хоризонт, чија је просечна дебљина између 0,20 и 0,50 m. Овом хоризонту припадају остаци веће зидане пра-воугаоне пећи. Она није у потпуности истражена, јер залази делом у источни профил сонде.

У слоју II хоризонта, чија се просечна дебљина креће од 0,40 до 0,90 m, констатована је у западном делу већа површина с изломљеном ћерамидом, опеком, каменом, угљенисаним дрветом и запеченом земљом, која није могла бити дефинисана те претпостављамо да су у питању остаци неког објекта који је страдао у неком већем пожару. Овом хоризонту припадају и остаци још три пећи.

У првом хоризонту, који је тешко разграничити у овој сонди, није било архитектонских остатака. На нивоу између кота 90,01 и 90,35 на целој површини сонде налази се малтерна подница, која је у благом паду према беду I. Уза сам бедем, у ширини од 1,10 m, формиран је један полукружни канал дубок 0,50 m. Дебљина поднице износи 0,20 m. Испод поднице, која је пробијена на једном делу уз бедем, налази се слој тамномрке земље дебљине око 0,80 m, у коме је при површини нађен већи број кованих гвоздених ексера и пар фрагмената керамике. Испод овог слоја налази се слој који није потпуно истражен, а састоји се од већих комада камена заливених кречним малтером.

Сонда 4/80 налазила се са спољне стране бедема IV, у правцу сонде 1/80. Њоме је обухваћен простор скривеног пута, између бедема IV и ескарпе. На основу археолошког материјала констатовани су само слојеви II и III хоризонта.

Слој III хоризонта просечне је дебљине између 0,70 m и 0,90 m. Слој другог хоризонта је дебљине између 0,60 m и 0,90 m, а лежи на малтерној подници која представља ниво скривеног пута. Она је на коти 85,52. Подница је рађена од ситно ломљеног и добро збијеног камена заливеденог кречним малтером. Зид ескарпе сачуван је на овом месту до коте 86,56, а његова ширина овде износи, 1,59 m и фундиран је на стени. У овој сонди је обухваћено и правоугаono ојачање ескарпе с њене

Сл. 8. Пресек кроз сонде 4/80 и 5/80

Fig. 8. Coupe transversale des sondes 4/80 et 5/80

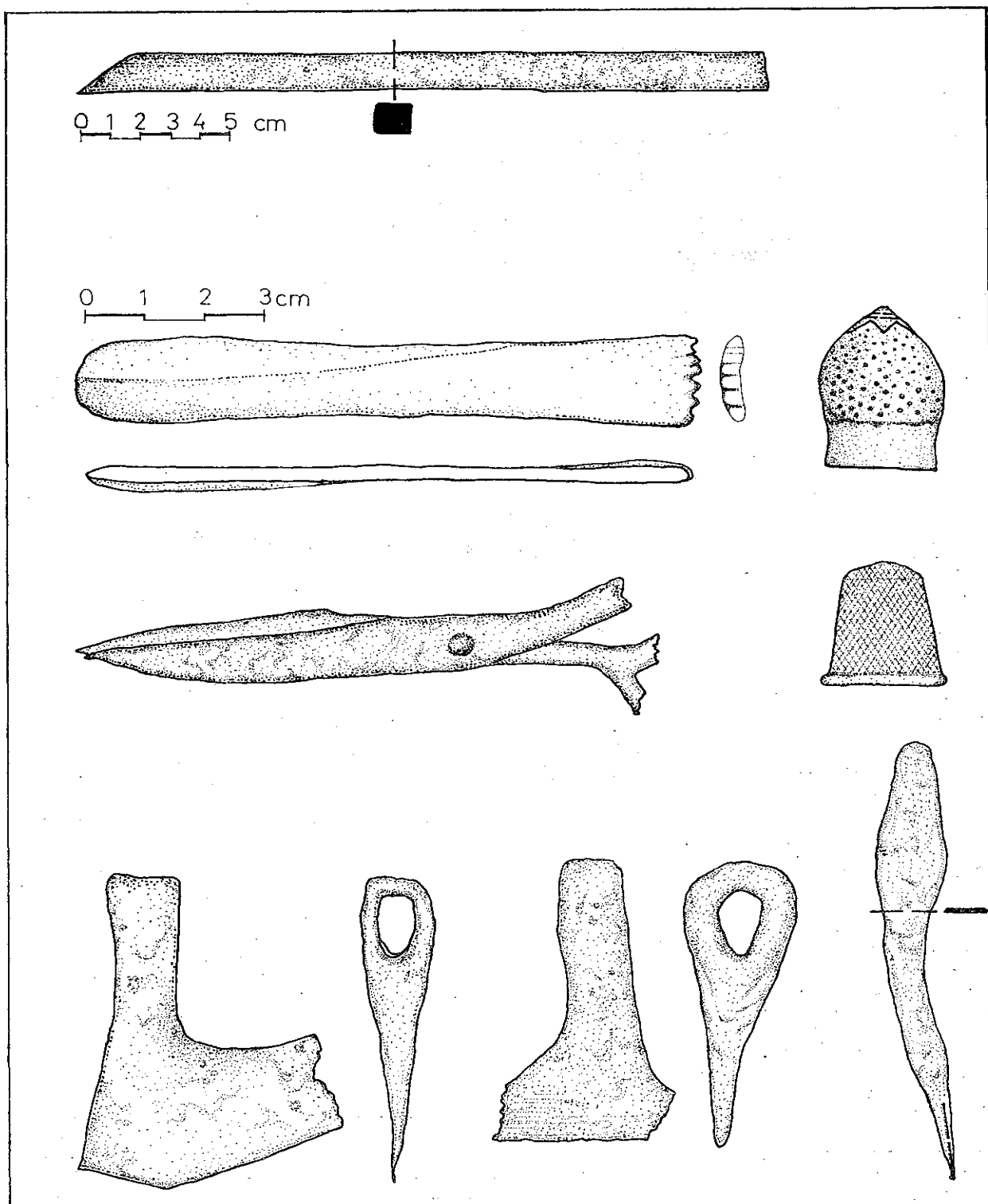
спољне стране према рову. Ширина ојачања је 1,50 m а дужина му је 4,0 m. Ширина скривеног пута у овој сонди је 6,0 m (сл. 8).

Сонда 5/80 налазила се у правцу сонде 4/80, а захватала је простор рова, између ескарпе и контраескарпе. Дебљина насипа у рову кретала се између 0,20 и 1,80 m. Насип је потпуно стерилан. Овде је коришћена природна конфигурација терена, јер стена од ескарпе нагло пада према централном делу рова. Дно рова чини природна стена премазана танким слојем малтера, који је слабог квалитета, а налази се на целој површини између ескарпе и контраескарпе. Контраескарпа је фундирана на стени, а саграђена је од већих камених блокова у сухозиду. Најнижа тачка рова налази се на коти 81,55, а највиша тачка на сачуваном делу контраескарпе је на коти 83,78. Археолошки материјал с истражених површина тврђаве Рам је доста бројан. У слоју I хоризонта, међу керамичким материјалом претежно су заступљени примерци свакодневне керамике. Најчешће се јављају зделе рађене од црвено или мрко печене земље, песковите или средње пречишћене фактуре; неке су енгобиране и глеђосане углавном зеленом, мрком или жутом глеђи. Лонци су мањи или већи, тракасто профилисаног обода, на раменима и испод обода понекад украшени хоризонтално урезаним линијама, рађени од црвено или сиво печене земље, средње пречишћене фактуре, са енгобом или без ње, а унутрашње површине глеђосане су зеленом, мрком или жутом бојом.

Крчази су са прстенасто профилисаним ободом и грлом, или овално проширеног грла са изливником или без њега, често сликани

енгобом и орнаментисани хоризонтално урезаним линијама. Рађени су углавном од црвено печене, средње пречишћене земље, а неки су глеђосани зеленом глеђи, и то са спољне стране до средњег дела трбуха. Поред тога, нађени су и поклопци, црепуље и др. Од металних предмета јављају се маказе, ножеви, кључеви за катанце, један турски новчић и једна гвоздена стрела елипсоидног пресека (сл. 9). У овом слоју пронађен је и део калупа за изливање пушчаних кугли и једна оловна кугла, као и једна коштана гладилица, која је на једном крају заобљена а на другом ижлебљена, па је вероватно служила за украшавање керамике. Налази из слоја овог хоризонта, према својим типолошким одликама, датирају се у крај XV и почетак XVI века. Из слоја II хоризонта углавном потичу налази керамике. Најчешћи су лонци и крчази разних врста, рађени од црвено печене земље, средње пречишћене или песковите фактуре, глеђосани зеленом, мрком или жутом глеђи, од којих су неки глачани, а има и неглеђосаних примерака. Јављају се још црепуље, тањери, цедиљке и пећњаци. Појављују се два типа пећњака, од којих је један четвороугаоног обода, косих зидова и равног кружног дна, неглеђосан, а други са широко хоризонтално разгнутим ободом, са вишеструким канелурама и профилисаним трбухом, а изнутра зелено глеђосан.

Од другог покретног археолошког материјала нађени су фрагментовани или цели ножеви, гвоздено кресиво, камени брусеви, једна гвоздена минђуша с округлом јагодом, гвоздено шило, турски новчић и две стаклене бом-

Сл. 9. Покретни археолошки материјал

Fig. 9. Objets archéologiques déterrés

бе, од којих је једна цела сачувана, а направљена је од тамног плавог стакла, док је друга оштећена и од зеленог је стакла.

Сви налази из II хоризонта могу се датовати у XVI век.

Слој трећег хоризонта има углавном налазе карактеристичне турске керамике с краја XVII и прве половине XVIII века.

На основу резултата добијених овим мањим сондажним археолошким ископавањима можемо закључити да је тврђава Рам саграђена у другој половини XV века. Ископавањима је добијена и целокупна стратиграфија културних слојева у утврђењу, а констатовано је и постојање остатака архитектонских грађевина.

Анализа фортификационог склопа и архитектуре града Рама

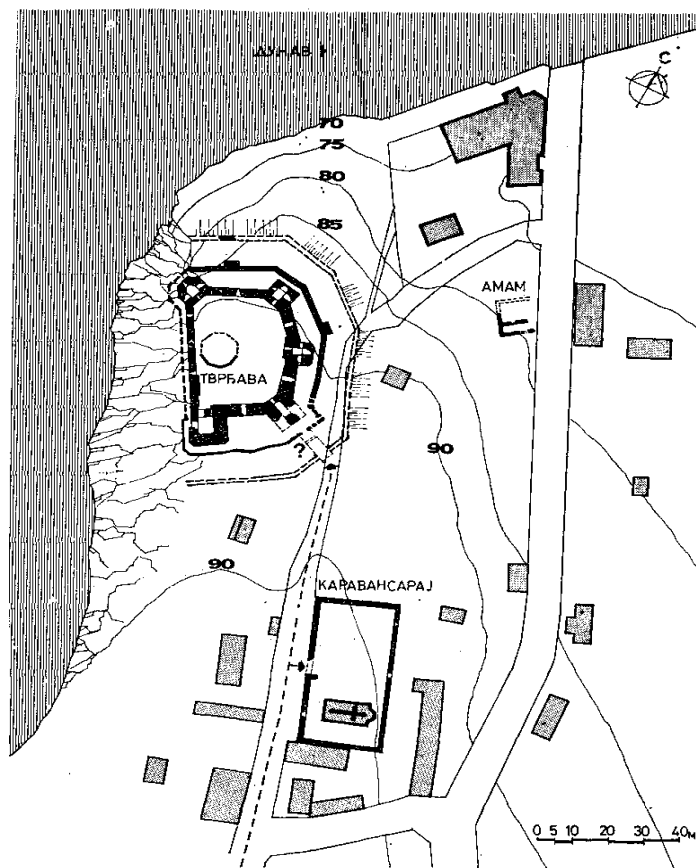
I Утврђење

Тврђава Храм (Рам) грађена је с циљем да штити границу и пограничне области, па је њен архитектонски концепт резултат такве намене. То је изразито војничко, артиљеријско утврђење, подигнуто у време пуне примене ватреног оружја.

Тврђава се налази на стеновитој заравни, изнад самог Дунава, одакле се могла контролисати пловидба и прелаз реке. Прилаз тврђави је са три стране веома лак, јер се терен са севера, истока и југа благо спушта све до обале Дунава. Вероватно је главни приступ био с југоистока, одакле је водила саобраћајница по гребену, поред караван сараја, све до самог утврђења (сл. 10). Са западне стране је готово немогуће прићи тврђави, јер се стена изузетно стрмо спушта до обале Дунава. Овакве карактеристике терена утицале су и на фортификационо решење.

У хоризонталном плану тврђава је неправилне основе, у облику полигона са пет страна. Величина унутрашњег простора износи 25x35 m, што одговара величини платоа на коме се налази. Простор је омеђен одбрамбеним зидовима различитих ширина. На угловима се налази пет кула, различитог облика у основи, али сличних по архитектонској концепцији (сл. 11). Растојања између њих су приближно једнака и износе од 12 до 17 m, изузимајући размак између кула 1 и 5, оријентисаних ка Дунаву, који износи 34 m.

Тврђава је брањена са бедема и са кула, одакле се непријатељ могао тући из свих праваца, а не само фронтално. И у бедемима и у кулама налазе се топовски отвори, и то у сваком беду по један отвор, односно место за топ, док их у кулама има по три на сваком спрату. У горњој зони, на нивоу шетне стазе,

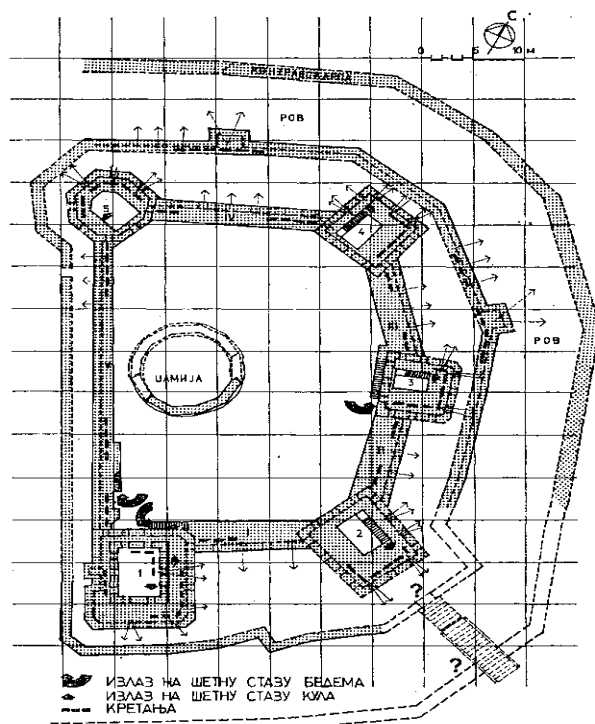
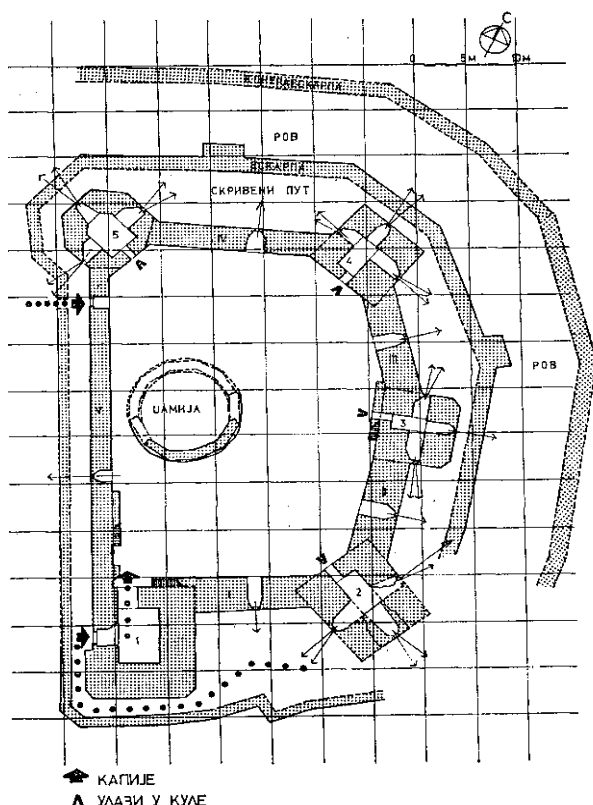

Сл. 10. Ситуациони план шире зоне са грађевинама из подграђа

Fig. 10. Plan d'une zone plus large englobant les bâtiments au pied de la forteresse

сви бедеми су повезани с кулама кроз посебне отворе — потерне. Тиме је омогућена континуална комуникација и контрола читавог простора око тврђаве (сл. 12). Шетна стаза на одбрамбеним зидовима затворена је са спољне стране парпетом са зупцима, тако да су војници били потпуно заклоњени. И куле су такође у нивоу шетне стазе имале исти парпет са зупцима. Кроз капију у зиду V могло се из унутрашњости тврђаве ступити у простор скривеног пута, који се простира око целог утврђења. Скривени пут је затворен спољним одбрамбеним зидом — ескарпом — који се завршавао такође зупцима. Испред овог зида налази се ров — опкоп — али само са северне, источне и јужне стране, где је и терен приступачнији, док га са западне, односно дунавске стране нема. Ров се завршавао зидом — контраескарпом. Преко рова се покретним мостом ступало до капије која се налазила у ескарпи. На основу једног сачуваног описа тврђаве закључујемо да се она налазила на југоисточној страни, и то можда у облику барбакана, посебне одбрамбене конструкције.⁴⁶

⁴⁶ О. Зиројевић, *нав. дело*, 286.

Оваква архитектонска концепција и фортификациони склоп уследили су као резултат, пре свега, намене и циља градње утврђења, примене постојеће ратне технике и карактеристика терена, односно микролокације. Може се закључити да су основни елементи одбране усмерени управо ка оним правцима одакле је и прилаз непријатеља био лакши и могућ, односно ка северу, истоку и југу.

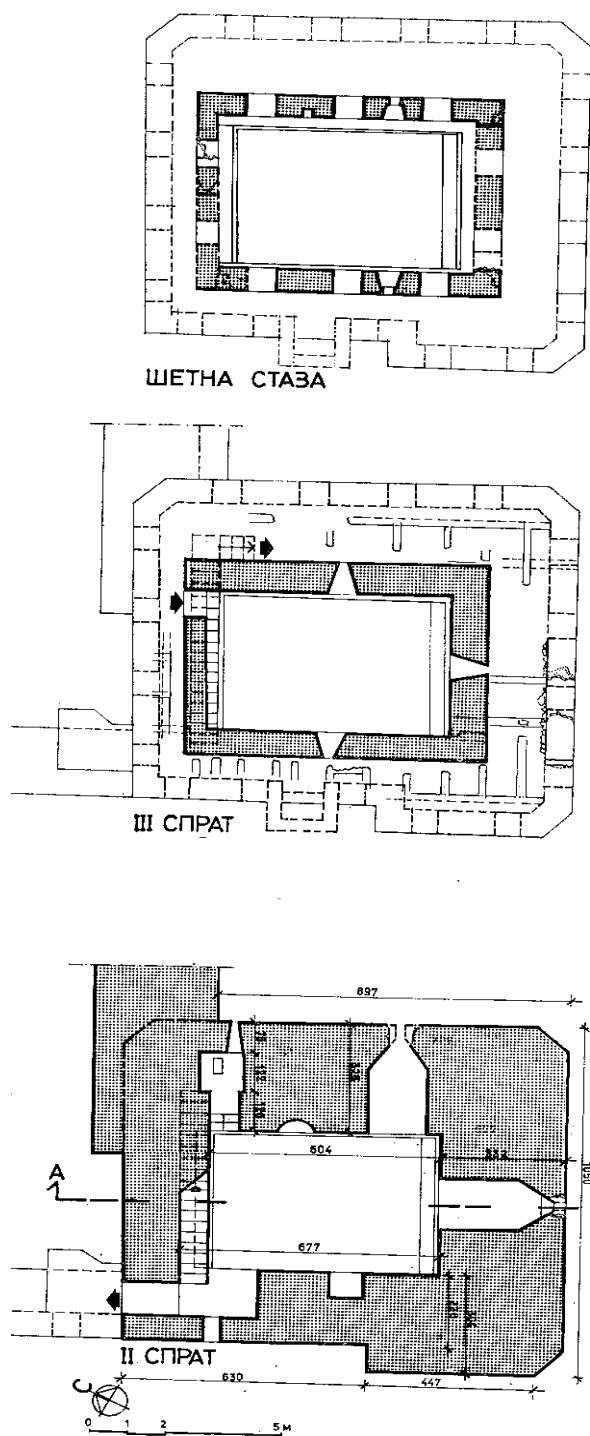
Данас се у конфигурацији терена једва могу разазнати ров и његов зид, јер су засути дебелим наносом земље услед спирања околног терена. Слично се догодило и са простором скривеног пута, док је у унутрашњости тврђаве овај нанос нешто мањи. Приземља готово свих кула су засута земљом и грађевинским шупом услед обрушавања зидова у горњим зонама. И поред тога може се рећи да стање и степен очуваности рамске тврђаве пружају довољно материјалних података на основу којих се могу сагледати архитектонски и конструктивни склоп појединих елемената одбране, као и првобитни изглед утврђења у целини.

У тврђаву се данас улази кроз приземље куле 1, односно кроз западну капију, а затим се кроз врата у северном зиду ступа у њен унутрашњи простор. Очигледно је да је приземље ове куле служило само за комуникацију.

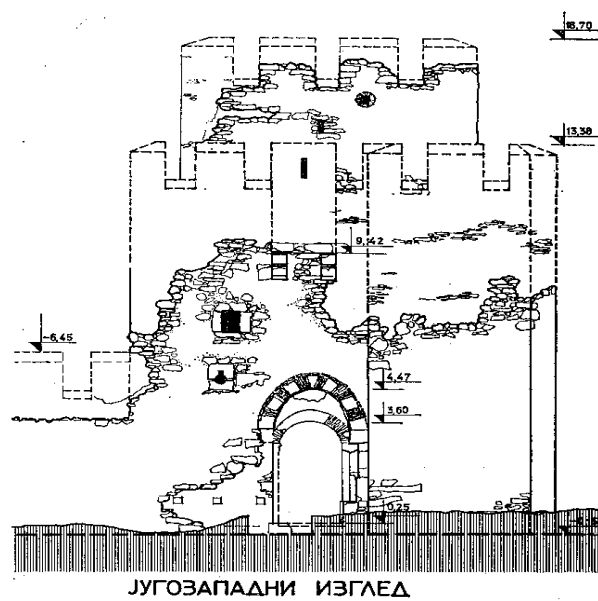
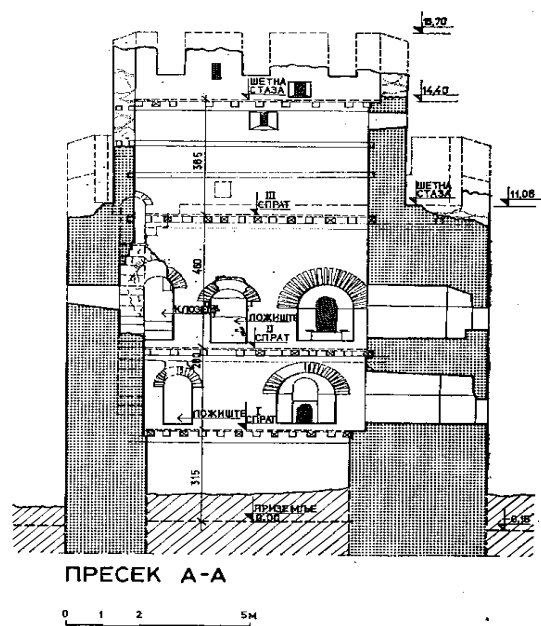
Кула 1 је у основи квадратног облика, а три спољна угла су јој засечена. Зидови су јој масивни, ширине од 2,70 до 3,32 m.

Дрвеним међусpratним конструкцијама подељена је по висини па има приземље и три спрата. На нивоу пода трећег спрата налази се шетна стаза оивичена зупцима, који се до данас нису сачували. Одавде се кула сужава и прелази у правоугаони облик, а ширина зидова износи од 0,60 до 1,0 m. Изнад трећег спрата налази се друга шетна стаза, такође оивичена зупцима у којима се налазе пушкарнице (сл. 13). У унутрашњости куле сачувана су места за греде међусpratних конструкција, тако да је могуће сагледати и њен конструктивни склоп. Гредe су у свим нивоима постављане у истом правцу, али тако што су се наизменично с једне стране само ослањале на зид, док су с друге стране дубоко залазиле у масу зида. Очигледно је да су тако истовремено вршиле функцију и греда сантрача.

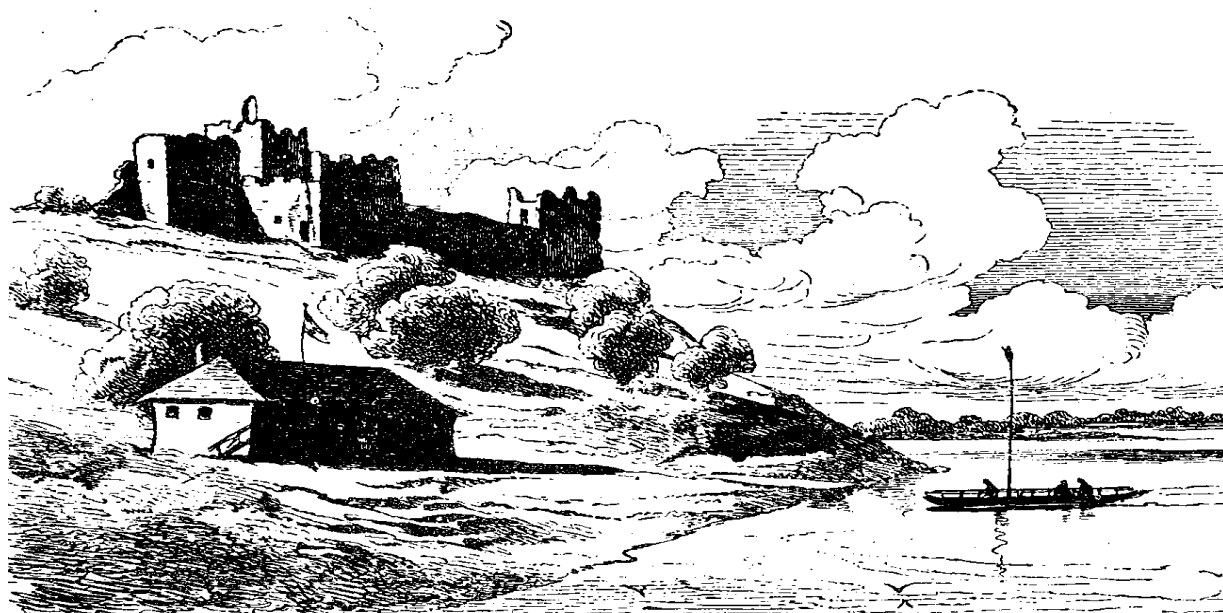
Вертикална комуникација у кули постигнута је степеништем. Од приземља до првог спрата није постојала никаква веза, вероватно ради безбедности, јер је приземље служило само за улаз у тврђаву. На први спрат се ступало с одбрамбеног зида V кроз потерну. Одавде је водило зидано камено степениште на други и трећи спрат, односно до прве шетне стазе. Претпостављамо да је у трећем спрату постојало дрвено степениште за другу шетну стазу. Унутар куле налазе се по три топовска отвора на сваком спрату осим у приземљу. Посебно је занимљива једна топовска ниша у

Сл. 13. Кула 1 — донжон (основе) Fig. 13. 1ère tour — donjon (plan)

Сл. 14. Кула 1 — донжон (пресек и изглед) Fig. 14. 1ère tour — donjon (coupe transversale et aspect)

Сл. 15. Цртеж Ф. Каница из 1868. године (преснимио Н. Живковић)

Fig. 15. Dessin de F. Kanitz fait en 1868 (photo de N. Živković)

југозападном зиду, која пролази кроз први и други спрат, а засведена је полуобличастим сводом. Њена функција је била да штити капију у овом зиду. Овај улаз је био брањен и кроз машикулу, која се налазила на нивоу прве шетне стазе. О њој данас сведоче остаци камених конзола.

По спратовима су очувана зидана ложишта, што свакако указује, поред осталих елемената, да је ова кула служила и за становање. На другом спрату је један очувани нужник, чији се канал излива на спољном лицу североисточног зида (сл. 14).

Архитектонска концепција, обрада елемената одбране и других појединости издвајају ову кулу од осталих кула рамског утврђења. У досадашњој литератури она се увек описује као донжон кула. Мислимо да она то није у правом смислу, али да ипак има многе особености донжона и да је свакако поред одбране могла да прими и друге намене.

Кула 2 је једина порушена кула у оквиру утврђења, па се о њој може говорити само на основу данашњих остатака. Претпостављамо да је по величини и облику била слична осталим кулама рамског утврђења. У основи је вероватно била четвороугаона. Улаз је био на првом спрату, па се може претпоставити да је у том случају у приземљу био магацин муниције, што је вероватно довело до експлозије у аустријско-турском рату 1788. године.

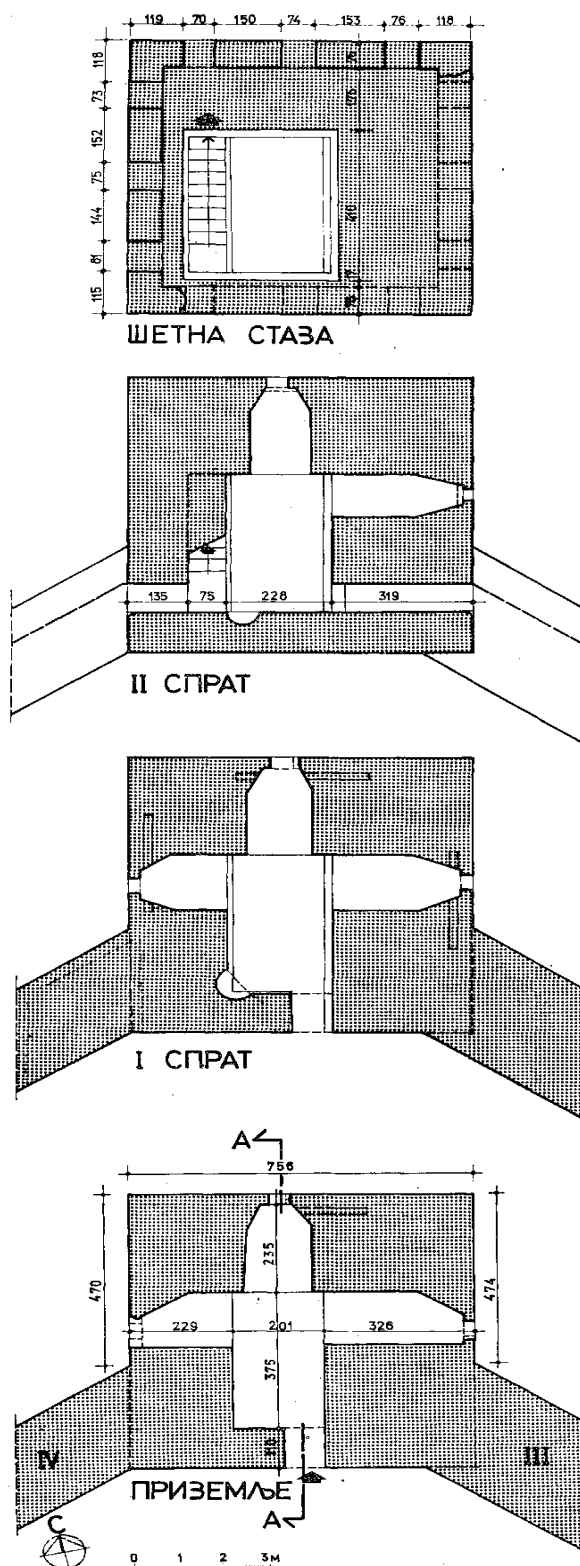
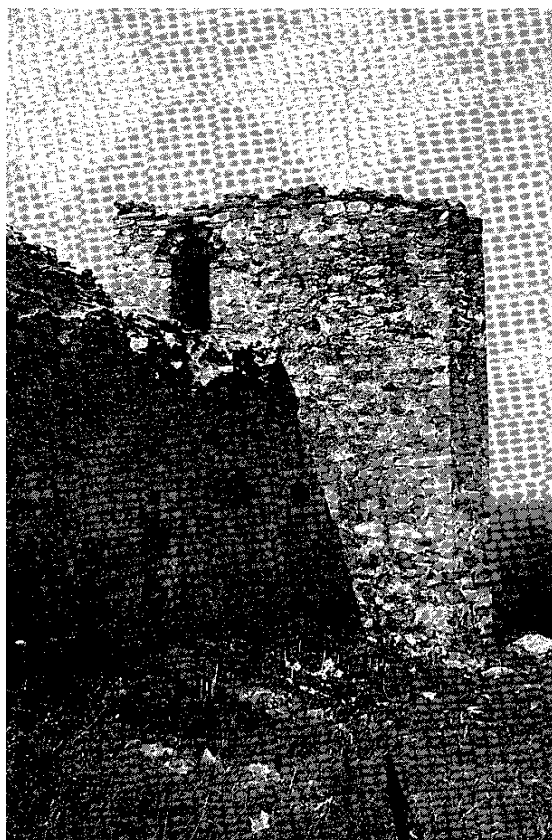
Масивни остаци зидова куле у непосредној близини потврђују да је она страдала услед експлозије. На цртежу Рама који је урадио Ф. Каниц⁴⁷, као и С. Гопчевић⁴⁸, ова кула је већ приказана као разрушена (сл. 15).

Кула 3 и кула 4 су веома сличне по изгледу и величини (сл. 16). У основи су обе приближно квадратног облика, а имају приземље, два спрата и шетну стазу. Улази у обе куле су у приземљу и на нивоу првог спрата, одакле је вероватно водило дрвено степениште. На другом спрату су и кула 3 и кула 4 кроз посебне отворе — потерне — повезане с одбрамбеним зидовима II и III, односно III и IV. С овог спрата се зиданим степеништем излази на шетну стазу, која се завршавала парапетом са зупцима. На кули 3 се до данас сачувао само зидани парапет, док у северном и западном зиду куле 4 постоје и зупци, али нису сачувани у потпуној висини (сл. 17).

Шетне стазе на овим кулама откривене су 1980. године приликом сечења вегетације и уклањања земљаног наноса. Тада се наишло на очувана места за греде, које су биле утопљене у кречни малтер, а постављане су у оба правца тако да су чиниле посебан дрвени роштиљ. На многим местима споја или преклопа греда пронађени су гвоздени клинови. Преко дрве-

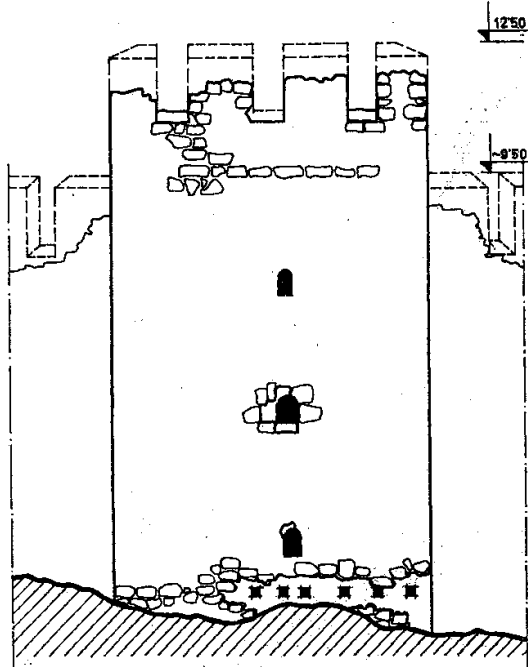
⁴⁷ F. Kanitz, *Serbien*, Leipzig 1868, 405.

⁴⁸ S. Gopčević, *нав. дело*, 37.

ног роштиља налазила су се још два реда камена и завршио слој шетне стазе, који је био од ломљеног камена утопљеног у кречни малтер (сл. 18). У унутрашњости ових кула сачувани су готово сви топовски отвори, којих има по три у приземљу и на спратовима (сл. 19). По спратовима су такође сачувана и зидана ложишта, која су истоветна у свим кулама. Израђена су као полукружна удубљења у зиду, а с лица се завршавају полуобличастим луком. Укупна висина ложишта је око 1,40 m (сл. 20).

Кула 5 се налази на најистуренијем месту у утврђењу и вероватно је поред одбране служила и за осматрање. У основи је осмоугаоног облика, али јој унутрашњост не одговара спољном облику. Фундирана је на чистој стени. Има приземље, два спрата и шетну стазу. Улаз је у приземљу и на првом спрату, а даља комуникација је постојала дрвеним степеништем. И ова кула на другом спрату има потерне, кроз које је остварена веза са одбрамбеним зидовима IV и V. У приземљу и на првом спрату куле налазе се по три топовска отвора, док се на другом спрату уместо њих налазе пушкарнице. Шетна стаза куле завршавала се зупцима, чији се остаци и данас виде (сл. 21). Кула је у нивоу приземља сада засута дебелим наносом земље, тако да ће археолошка истраживања пружити

СЕВЕРНИ ИЗГЛЕД

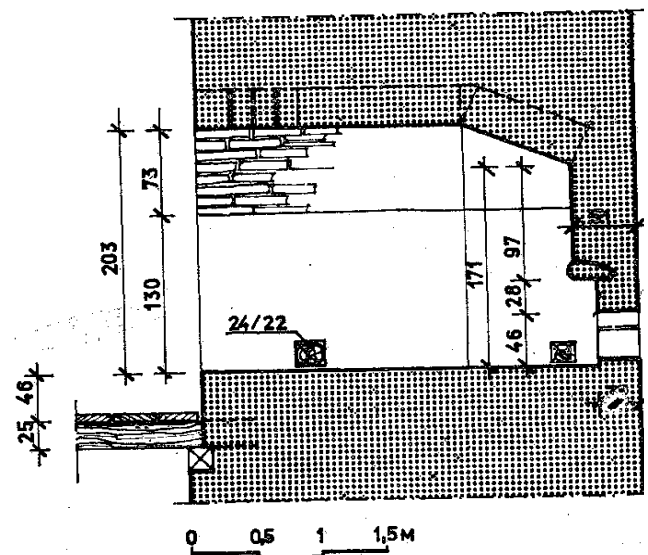
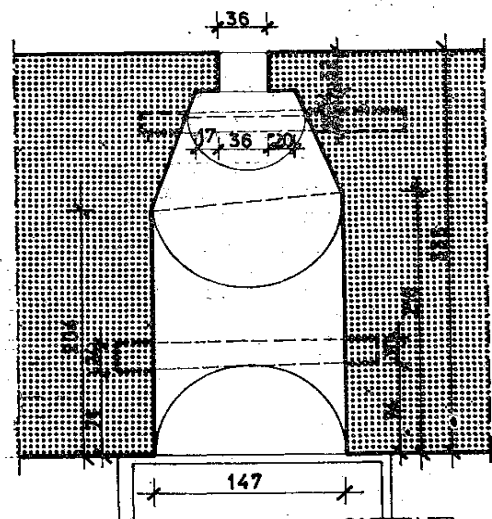
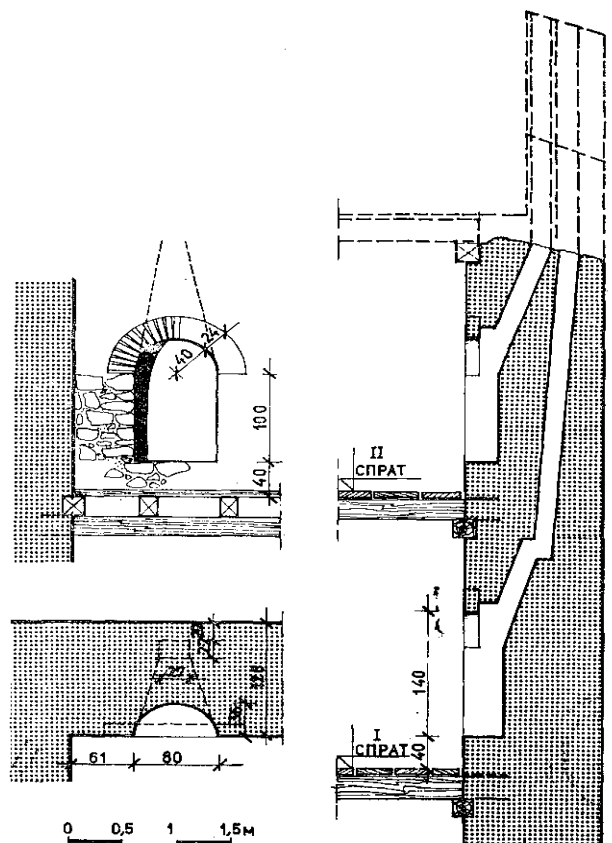

Fig. 19. Meurtière au premier étage de la 3ème tour — plan, coupe et aspect

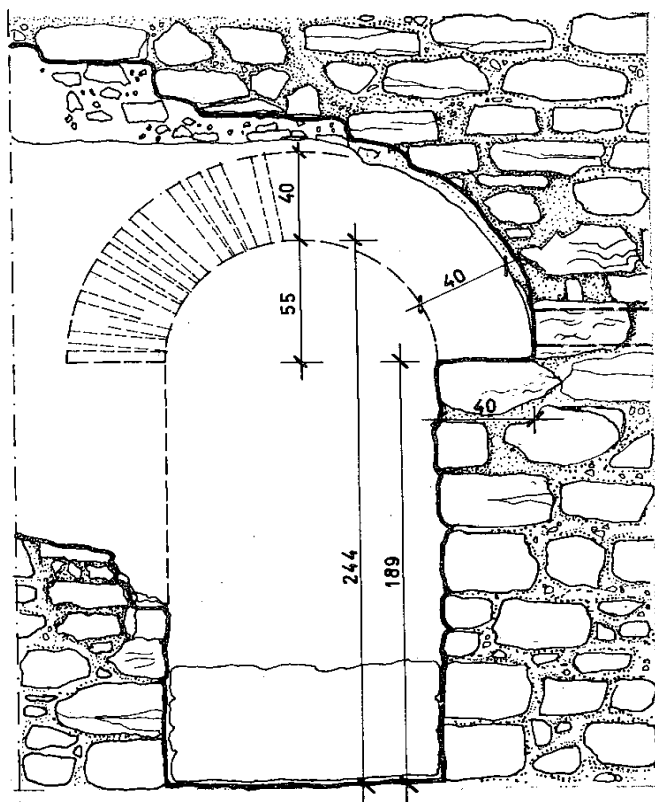
потпуније податке о њеном првобитном изгледу. Анализирајући све куле појединачно, може се закључити да су оне готово истоветне по својим архитектонским, конструктивним и одбрамбеним карактеристикама, укључујући њихов облик, величину, изглед и обраду појединих елемената архитектуре. Ту се донекле издвајају кула 1 — донжон — и кула 5, што је разумљиво с обзиром на њихову микролокацију и специфичне потребе одбране. Одбрамбени зидови који спајају куле различитих су ширина и то од 1,87 m, као што је бедем V, до 3,35 m, као бедеми I и II. У сваком зиду налази се по један топовски отвор, односно место за топ. Отвори су у основи трапезастог облика, а засведени су полуобличастим сводом од опеке, који се конусно сужава ка лицу бедема. Са спољне стране отвор је затворен обрађеном каменом плочом. Занимљиво је да се сви топовски отвори налазе на различитим висинама у односу на првобитни ниво терена унутар утврђења. Ово је најизразитије код отвора у зиду I, који је на 4,60 m изнад првобитног нивоа терена, поуздано утврђеног археолошким ископавањима. Можемо претпоставити да су постојале дрвене конструкције које су омогућавале приступ отвору, односно топу. У одбрамбеном зиду V откривена је приликом археолошких ископавања Дунавска капија, за коју се само претпостављало да је ту постојала. Уклањањем земљаног наноса утврђено је да је капија с унутрашње стране широка 1,10 m, а са спољне, између довратника, око 0,70 m. Била је засведена полуобличастим сводом од опеке, па је са унутрашње стране била висока 2,44 m. Капија је имала камене довратнике иза којих су се налазила једнокрилна дрвена врата. У прагу је откривена гвоздена квадратна плоча величине 8x8 cm, која је била лежиште за осовину самих врата (сл. 22). Ова капија је служила као веза са скривеним путем, а Евлија Челеби је спомиње као Водену капију.⁴⁹ Могуће је да се кроз врата у спољном одбрамбеном зиду — ескарпи — која су могла бити наспрам ове капије, некада силазило до обале Дунава. Излази на бедеме омогућени су непосредно из кула и зиданим степеништима. Зидана камена степеништа постоје само у бедемима I, III и V, а рађена су од ломљеног камена. Степеништа су била широка 72 cm и веома стрмог нагиба. По одбрамбеним зидовима је постојала континуална комуникација, с обзиром да све куле имају потерне. Односно, на бедем I се могло изаћи степеништем и одатле проћи кроз све куле, па преко одбрамбеног зида V кроз потерну ступити у кулу 1 — донжон — где се ова комуникација завршавала. Сви одбрамбени зидови завршавали су се са спољне стране зупцима, који су штитили вој-

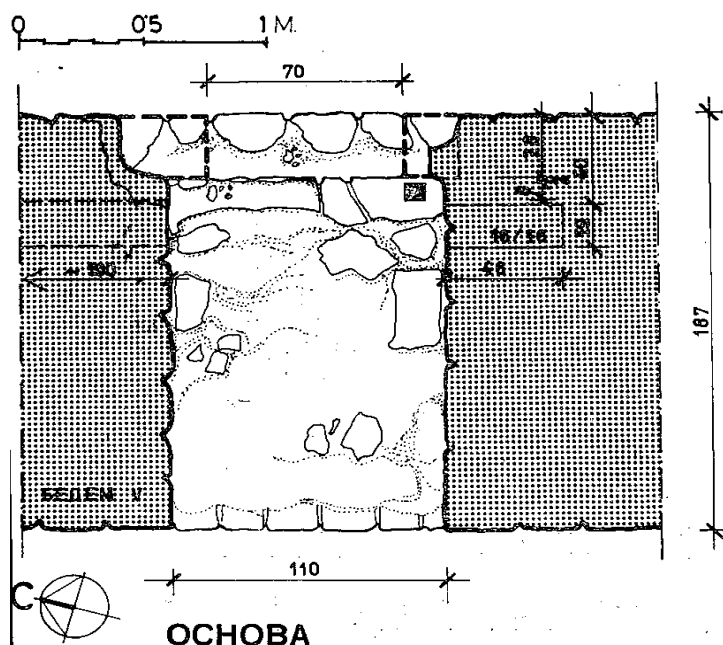
Сл. 20. Очувана зидана ложница на другом и трећем спрату куле 3 — основа, пресек и изглед

Сл. 21. Општи изглед куле 5 (снимио Р. Станић) Fig. 21. Vue générale de la 5ème tour (photo: R. Stanić)

ИЗГЛЕД УНУТРАШЊИ

ОСНОВА

Сл. 22. Дунавска капија у одбрамбеном зиду V

Fig. 22. Porte du semur du rempart donnant sur le Danube

нике и омогућавали им несметано кретање шетном стазом. На жалост, до данас се само на бедуу V очувао делимично један зубац, али не у целој висини. Уз куле се може пратити ширина парапета зубаца, али се њихова величина и распоред не могу знати.

Унутар тврђаве данас постоје остаци грађевине кружног облика пречником око 11 m. У доњој зони она је кружне основе, а затим прелази, вероватно, у дванаестострани облик. Грађевина је засута земљом, па се о њеној могућој намени не може говорити у оваквим условима. Претпостављамо да би то могла бити џамија, јер подаци из литературе кажу да је у тврђави постојала Царева џамија, односно џамија султана Бајазита II, и диздарева кућа.⁵⁰

Приликом археолошких истраживања у сондама 1/80 и 2/80 откривени су остаци четири грађевине, од којих су две очигледно млађе, јер припадају млађим слојевима и налазе на старије зидове. Грађевина 2 у сонди 2/80 и грађевина 4 у сонди 1/80 налазе се у слоју из времена градње тврђаве. Обе су зидане ломљеним каменом у кречном малтеру. Међутим, неправилан положај грађевине 2 у односу на одбрамбени зид V и Дунавску капију отежавају доношење било каквог закључка у погледу њене намене. Како су обе грађевине само делимично истражене, односно само једним својим делом залазе у поменуте сонде, остаје за сада непознат и њихов облик, величина и намена. Само даља истраживања могу да пруже потпуније податке.

Око целог утврђења постоји скривени пут затворен спољним одбрамбеним зидом који га је штитио. Данас су и скривени пут и овај зид засути наносом земље просечне дебљине око 1,50 m. Лице спољног одбрамбеног зида је доста оштећено, па се само на неким местима и по конфигурацији терена може утврдити да је ширина скривеног пута различита и да износи од 1,0 до 6,0 m. Са западне стране утврђења и око куле 5 овај зид се није очувао, вероватно зато што је био фундиран на стрмој стени. Очекујемо да би се пажљивим чишћењем стене могла утврдити његова траса.

Захваљујући подацима добијеним из сонде 4/80, може се нешто више рећи о скривеном путу. Утврђено је да разлика између првобитног нивоа терена у тврђави и нивоа скривеног пута износи 1,83 m, а да је висина зида који затвара скривени пут била око 4,2 m. Овај зид је вероватно имао шетну стазу и завршавао се зупцима. На појединим местима налазе се правоугаона проширења овог зида, вероватно у одбрамбене сврхе, јер су могла да служе као платформа за топове са којих се непријатељ могао тући из више правца.

⁴⁹ Е. Ćelebi, нав. дело, 546.

⁵⁰ Исто.

Са три стране утврђења налазио се ров — опкоп — и то суви. Он се данас не може пратити по конфигурацији терена, с обзиром да је засут земљом. На основу података из сонде 5/80 закључили смо да је ширина рова износила око 8,0 m. Ров није био много дубок, а на овом месту његова висина износи око 4,0 m у односу на ниво скривеног пута. Завршавао се на чистој стени. С друге стране ров је затварао зид контраескарпе, који је констатован у овој сонди.

Данас имамо најмање података о првобитном улазу у утврђење. На основу положаја грађевина ван утврђења, пре свега караван сараја, и конфигурације терена, чини нам се да је прилаз могао бити са југоистока, одакле се и данас путем поред школе може доћи до тврђаве. Овај простор је данас толико засут земљом да се у конфигурацији терена не могу разазнати било какви зидови. На основу једног сачуваног описа тврђаве Рам, непознатог порекла, у коме су многи мерни подаци о кулама и бедемима, сазнајемо да је постојао и барбакан, до кога се стизало мостом преко рова.⁵¹ Детаљном анализом овог описа утврдили смо да многи мерни подаци одговарају стварном стању на терену, и то углавном за надземне делове архитектуре, мада у неким случајевима има и извесних претеривања. Тако нам се чини немогућим податак да је дужина моста преко рова износила 29,50 m, с обзиром да је ров широк само 0,8 m. У сваком случају, из овог описа сазнајемо да је мост имао два дела, од којих је један вероватно морао бити покретан. Преко моста се ступало до капије која се, претпостављамо, налазила у спољном одбрамбеном зиду — ескарпи. Чини нам се мало вероватним да се капија налазила у посебној улазној кули, иако Евлија Челеби наводи да „висока кула која се налазила испред ове капије тврђаве има двоструки зид”.⁵² Будућа археолошка истраживања овог простора пружиће свакако многе податке, на основу којих ћемо моћи да сагледамо првобитни изглед овог дела тврђаве Рам.

Фазе грађења

О хронологији настанка и живота тврђаве Рам данас можемо да говоримо на основу података из извора, анализе фортификационог склопа и резултата сондажних археолошких истраживања.

После анализе свих података из извора и литературе, а позивајући се на наше летописе, закључујемо да је тврђава у целини изграђена 1483. године.

Анализа фортификационог склопа јасно указује да су сви елементи одбране, укључујући куле, бедеме, спољни одбрамбени зид и контраескарпу, настали у једној грађевинској фази. То потврђује и концепција одбране, која је

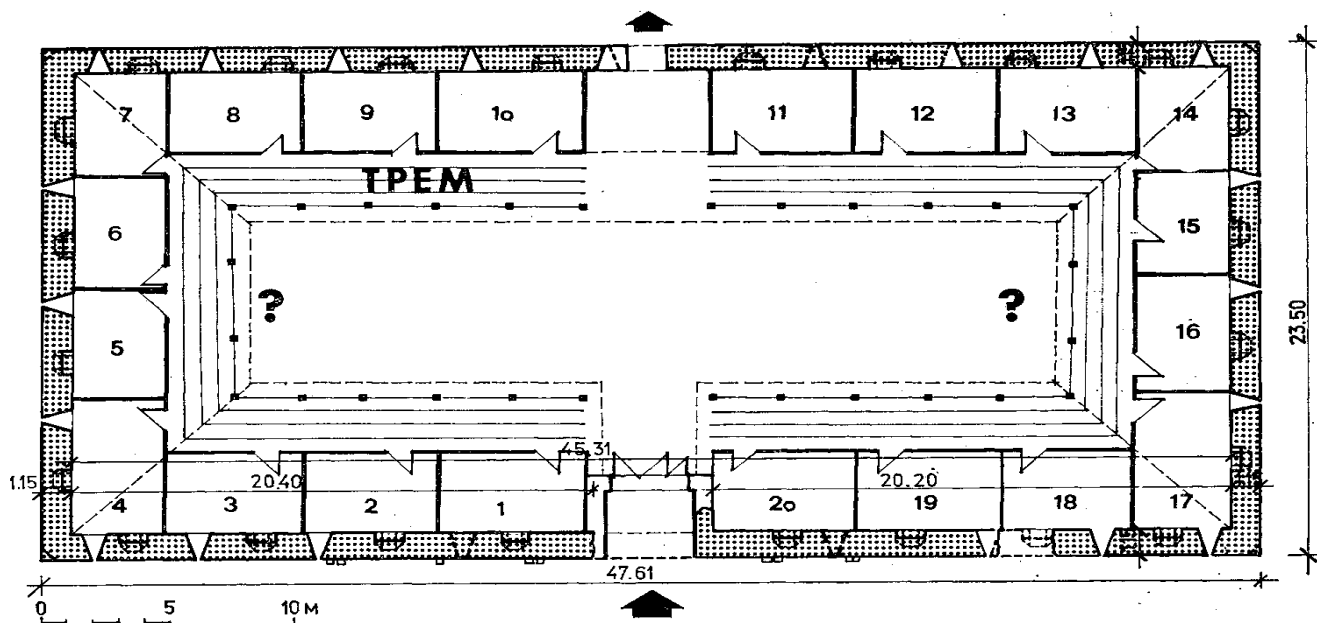
доследно спроведена код свих елемената одбране, као и њихове архитектонске и конструктивне одлике. Исходи археолошких истраживања су такође потврдили да је утврђење једновременно изграђено и да најстарији слој припада последњој деценији XV века. Рамска тврђава је грађена у време пуне примене артиљерије — ватреног оружја — па су елементи одбране прилагођени новој ратној техници. При том се мора рећи да тврђава у фортификационом погледу не представља никакву новину за то доба. У Смедереву су Турци 1479/80. године већ изградили праве топовске куле, а у Голупцу се у то време гради такође топовска кула полигоналног облика, масивних зидова и мање висине. Тврђава Рам, иако грађена неколико година касније, ипак задржава одлике средњовековне фортификације из времена употребе хладног оружја, мада су дебљине зидова појачане, куле мањих висина и снабдеване топовским отворима, а бедеми такође нижи и масивнији. Традиција средњовековног градитељства је овде још присутна, али се уводе и елементи нове ратне технике. Према резултатима археолошких истраживања живот у тврђави се може пратити све до краја XVIII века. С обзиром да се ради о малој истраженој површини, још не можемо говорити о интензитету живљења у тврђави. Претпостављамо да је Рам највећи значај имао само прве четири деценије свог постојања, односно од 1483. године до 1521. године, кад је пао Београд, а граница према Угарској померила се на север. Тиме је Рам изгубио стратегијски значај и улогу бранитеља границе. Предстојећа истраживања пружиће нам више података о животу ове тврђаве и у наредним епохама.

Материјали и техника зидања

Приликом изградње рамске тврђаве коришћени су углавном камен и опека. Камен је доста слабог квалитета, сивозелене боје и веома лако се цепа. Оваквог камена има у непосредној близини тврђаве, а мештани га и данас ваде низводно, испод античког каструма. Камен је коришћен за изградњу одбрамбених зидова и кула. Употребљен је у полуобрађеном стању, где је само видљива површина приклесана. Комади су различитог облика и величине. Техника зидања је уобичајена, са полуобрађеним комадима постављеним у лице зида и трпанцем у његовој маси. Зидало се кречним малтером. Малтер је справљан од крупнијег каменог агрегата, односно речног шљунка, гранулације од 2 до 10 mm. Овакав малтер је коришћен и за дерсовање. Малтер је веома чврст, тако да се сачувао и на оним местима

51 О. Зиројевић, нав. дело, 286.

52 Е. Čelebi, нав. дело, 546.

Сл. 23. Основа каравансараја са претпостављеним распоредом просторија

Fig. 23. Plan du caravansérail avec la répartition présumée des pièces

где је дошло до пропадања основног грађевинског материјала, камена или опеке. Осим дерсовања нема података да су било које зидне површине у целини биле малтерисане. Зидане је вршено у приближним редовима, али без посебног изравнавајућег слоја. На угловима су по правилу постављани комади камена већих димензија. Приликом зидања, и код кула и код бедема постављани су роштиљи од дрвених греда сантрача, што је уобичајени начин за постизање равномерног слегања и преношења оптерећења. Међутим, греде се нису нигде виделе пошто су с лица увек затваране каменом. Опека је коришћена само код израде лукова (западна капија, зидана ложишта) или пак код зидања сводова (северна капија, сводови топовских отвора, улази у куле и др.). Опека је веома слабог квалитета, тако да је на многим местима остао само отисак опеке у малтеру, док је она временом пропала. Других материјала није било у употреби (сига и сл.), јер се очигледно нису могли наћи у близини.

II Подграђе тврђаве Рам

Данас не располажемо тачним подацима о величини и границама простирања подграђа. Поуздано се зна да се оно развило око рамске тврђаве, и то с њене источне и јужне стране, где се терен благо спушта ка Дунаву. Међутим, на основу бројних површинских налаза керамике, може се претпоставити да се насеље налазило и на узвишици насупрот тврђаве. Читав овај простор је данас под окућницама и баштама, тако да ће истраживања бити готово немогућа. Евлија Челеби такође помиње да се са југоисточне стране налази мало узвишење

— хавала — и да је ту некада постојала велика варош, али да је неколико месеци пре његовог доласка изгорела.⁵³ Од значајних грађевина у непосредној близини тврђаве он помиње један хан, мали амам и џамију. Данас на терену нема никаквих видљивих остатака ове џамије, док се зидови амама јасно уочавају, а у унутрашњости хана — караван сараја — налази се доцније саграђена сеоска црква, тако да обимни зидови ове грађевине затварају црквену порту. Караван сарај је удаљен око 50 m од тврђаве и налази се са њене југоисточне стране. Чини се да је настао истовремено са тврђавом. Ово је један од ретко сачуваних утврђених караван сараја у Србији⁵⁴, па је био предмет интересовања и многих савремених истраживача.⁵⁵ То је правоугаона грађевина, чије су спољне мере 47,61 X 23,50 m. Ширина обимних зидова је 1,15 m, а сачувани су у висину око 3,50 m. Грађевина је имала два наспрамна улаза у подужним зидовима, односно у западном и источном зиду. Претпостављамо да се у караван сарај улазило кроз врата у западном зиду, где се директно с пута који је водио до тврђаве могло ступити у његову унутрашњост. У обимним зидовима ове грађевине сачувана су равномерно распоређена зидана ложишта, а између њих се налазе отвори — пушкарнице. Може се закључити да су се дуж ових зидова налазиле собе за смештај путника и трговаца. Преградни зидови између соба нису сачувани, јер су вероватно били бондручне конструкције. Број и величину про-

53 Исто.

54 К. Лиречек, Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, 165.

55 А. Дероко, Средњовековни утврђени караван-

сторија можемо само претпоставити на основу анализе обимних зидова. Пратећи распоред ложишта и пушкарница закључили смо да је могло бити око двадесет просторија за смештај путника (сл. 23). У собе се вероватно улазило с трема који се налазио испред њих и на тај начин у средишњем простору формирао унутрашње двориште. Претпостављамо да су и собе и трем били покривени једноводним кровом.

Из унутрашњег дворишта се кроз врата у источном зиду излазило на мањи плато, где су се можда налазиле штале за коње. Ова капија је данас сачувана у измењеном стању, а главна улазна капија је у новије време јако оштећена. О њој се данас може говорити само на основу података које је дао А. Дероко.⁵⁶

Караван сарај је зидан од ломљеног камена какав је употребљен и на тврђави. Ложишта су истоветне обраде као и она у кулама, само што су у основи правоугаоног облика. С лица су се такође завршавала полуобличастим луком.

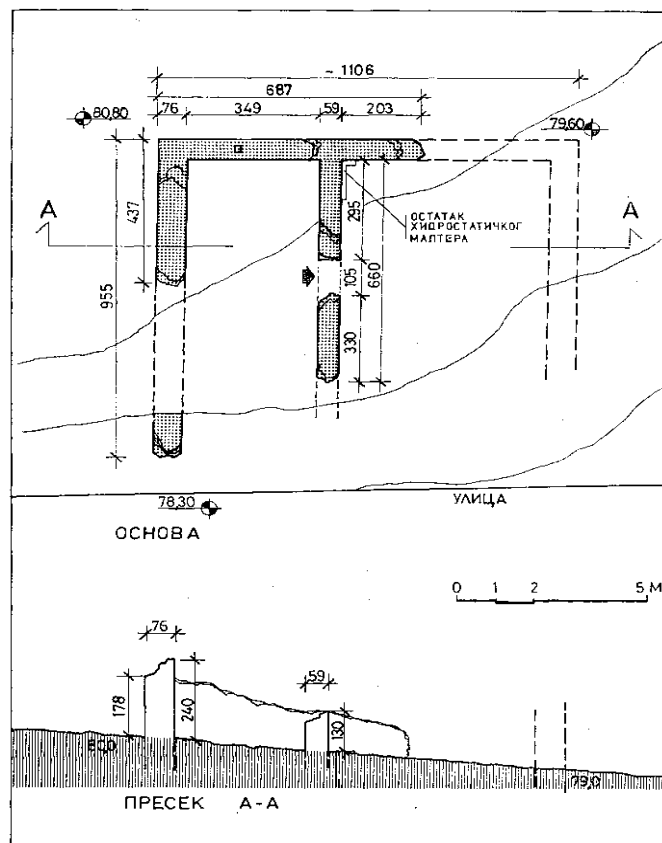
На основу података којима располажемо, данас не можемо ништа више рећи о овој грађевини, с обзиром да у њеној унутрашњости нису вршена никаква археолошка ископавања.

Испод саме тврђаве, у непосредној близини, налазе се остаци амама, чији су зидови око 1,80m изнад терена. Величина амама се не може утврдити, али је сигурно да је у односу на њему сличне ово био објект скромнијих димензија. Прва просторија је правоугаона, ширине око 3,50 m, а по дужини се зидови прате до 9,50 m. Кроз врата у њеном северном зиду улазило се у другу просторију. Према конфигурацији терена претпостављамо да је она била широка око 8,85 m. У југозападном углу ове просторије очувана је на зиду већа малтерна површина. То је хидраулични малтер, црвенкасте боје, справљен с млевеном опеком. Зидови амама су рађени такође од ломљеног камена (сл. 24).

Других значајнијих очуваних грађевина у близини тврђаве данас нема. Могуће је само да су данашња кафана и објект иза ње настали крајем XIX века, с обзиром да се у Раму помиње и зграда агентуре паробродарског друштва.⁵⁷

Упоредном анализом историографских података, резултата сондажних археолошких истраживања и анализе фортификационог склопа и остатака архитектуре, закључујемо да је тврђава Рам саграђена крајем XV века, тачније 1483. године. Подигнута је као погранично војничко утврђење за борбу ватреним оружјем, с циљем да штити границу Турске према Аустрији. Концепција одбране доследно је спроведена код свих елемената фортификације, па можемо да закључимо да је утврђење у целини изграђено истовремено.

Историјски подаци указују да је стратегијску важност ова тврђава имала непуних првих

Сл. 24. Остаци амама — основа и пресек

Fig. 24. Vestiges du Hammam (bain turc) — plan et coupe

седамдесет година свог постојања, односно до средине XVI века, кад је Турска освојила Банат и померила границе Царства на север. Резултати археолошких истраживања потврђују да је интензитет живљења на овом објекту најизразитије управо у овом периоду, односно од краја XV до средине XVI века.

Анализом архитектуре, конструктивног склопа и система одбране утврдили смо да рамска тврђава не представља новину у фортификационом смислу за време у коме је изграђена. Она је чак задржала обележја ранијег градитељства, условљена применом хладног оружја, а превазиђена појавом артиљерије.

И поред тога, Рам има несумњиве историјске и архитектонске споменичке вредности. Од изузетног значаја је степен очуваности ове тврђаве и свих њених делова, који нам омогућавају да сагледамо првобитни изглед, систем одбране и начин живљења оваквог фортификационог система. Остаци подграђа рамског утврђења умногоме доприносе целовитом сагледавању свеколиког живота. Ове одлике свакако издвајају Рам од осталих сачуваних средњовековних тврђава у Србији.

Систематска археолошка истраживања пружио би сигурно многе податке на основу којих би било могуће потпуно обновити овај споменик.

⁵⁶ Исто, 151.

⁵⁷ F. Kanitz, *Beiträge zur Alterthumskunde*, 49.

La forteresse de Ram

GORDANA SIMIĆ — ZORAN SIMIĆ

Parmi les nombreuses fortifications le long du Danube de Belgrade à Kladovo, une place importante revient à la forteresse de Ram. Le Danube a été, pendant de longs siècles la frontière naturelle entre les Etats sur ses bords, ce qui fait qu'une attention particulière était consacrée à fortifier ses abords. La situation de Ram était propice pour y installer une forteresse, si bien que celle-ci eût, dès l'Antiquité une importance remarquable et la garda aussi plus tard.

Le village de Ram, sur le bord du Danube, entre Kostolac et Veliko Gradište, est situé à 17,5 km de l'autoroute du Djerdap (Portes de Fer). Il se trouve sur les pentes ondoyantes des collines du Stig, entre deux rivières, la Mlava et le Pek, le long d'une route transversale qui se termine sur les bords du Danube. Ce paysage pittoresque est encore dominé par les ruines de la forteresse turque de Ram (Hram), assez bien conservée sise sur un rocher qui surplombe le Danube.

L'existence de Ram pendant l'Antiquité nous est confirmée par un grand nombre d'objets tels que des monnaies romaines, d'objets en bronze, de gemmes, de fibules et d'inscriptions comme aussi par les restes d'une voie romaine creusée dans le roc, au pied de la forteresse médiévale. En aval de la forteresse, à environ 1 km de distance, se trouvent les restes d'un castrum romain que l'on reconnaît à la configuration du terrain. Les habitants des environs appellent cet endroit „la ville” ou Lederata et y ont trouvé nombre d'objets qu'ils gardent chez eux. La grandeur du castrum était de 115 X 150 m. il a subi au VIe siècle, du temps de Justinien, une reconstruction importante. Et on pouvait y voir jadis les restes d'un pont romain qui traversait le fleuve.

En face de cet endroit, sur la rive septentrionale, se trouvent les restes d'une autre place-forte du IIIe à IVe siècle, qui de concert avec Lederat constituait la défense du pont et du passage sur l'autre bord. Sur cette même rive gauche l'on a aussi constaté l'existence, auprès de la place-forte, d'une agglomération nommée Haram-Jeni Haram (Ui-Palanka). On peut suivre la vie qui se déroulait sur cette localité jusqu'au XVIIIe siècle.

La forteresse de Ram fut élevée en 1483. Nous apprenons de sources documentaires qu'elle fut construite par les Turcs en vue de renforcer la ligne de défense qui allait de Smederevo à Golubac. Les incursions des Hongrois sur leur territoire étant devenues de plus en plus fréquentes, les Turcs furent obligés de construire cette forteresse pour défendre la frontière et les régions limitrophes. Mais la valeur stratégique de la forteresse ne dura que jusqu'en 1521, lorsque la frontière de l'Empire Ottoman remonta vers le nord, et qu'elle perdit son importance. Au XVIIIe siècle, du temps des guerres austro-

-turques, la forteresse redevint une place-forte importante du point de vue stratégique, puis la vie s'y éteignit peu à peu jusque vers le milieu du XIXe siècle, lorsque les Turcs l'abandonnèrent définitivement. La forteresse de Ram est essentiellement une place de défense militaire destinée à garder la frontière. C'est un fort défendu par l'artillerie à une époque où les armes à feu étaient à leur apogée. Le plan horizontal de la forteresse repose sur une base irrégulière en forme de pentagone. La grandeur de l'espace intérieur est de 25 X 35 m. Aux angles se trouvent cinq tours dont les bases varient mais dont la conception architectonique est la même. Elles se composent d'un rez-de-chaussée, de deux étages et d'un chemin de ronde bordé de crénaux. Seule, la 1re tour se distingue des autres par sa structure, étant donné qu'elle faisait aussi fonction de donjon de la place. Elle a trois étages et deux chemins de ronde. De toutes les tours l'on peut, par des poternes donnant sur le chemin de ronde monter sur les murs du rempart qui les réunit entre elles. De même que les tours le rempart se terminait aussi par un chemin de ronde bordé de crénaux. Dans chaque mur du rempart se trouve une meurtrière pendant que dans les tours il y en a trois à chaque étage. Autour de la forteresse coule un chemin-couvert protégé par un mur extérieur en escarpe. Au-devant se trouve le fossé, qui s'étend seulement sur trois côtés (nord, est et sud). Le fossé est fermé par la contre-escarpe. L'on devait franchir le fossé pour arriver à la porte qui, probablement, se trouvait au sud-est. Aujourd'hui se trouvent les restes d'une mosquée construite par Bajazet II, mais on sait qu'il y avait eu aussi d'autres bâtiments à l'intérieur de la forteresse. Les fouilles archéologiques effectuées en 1980 se sont étendues à un espace assez restreint. A cette occasion l'on a constaté qu'il y avait trois couches archéologiques superposées, dont la plus récente datait de la fin du XVIIe et du début du XVIIIe siècle, la couche moyenne du XVIe siècle et la couche la plus ancienne du temps de la construction de la forteresse, c'est à dire de la fin du Xe et du début du XVIe siècle. Dans la couche la plus ancienne l'on a trouvé les restes d'un bâtiment, et dans les couches plus récente encore de trois. La vie dans la forteresse peut être suivie jusqu'à la fin du XVIIIe siècle.

Au pied de la forteresse de Ram s'étendait aussi une agglomération, dont il ne reste aujourd'hui que les ruines d'un hammam et d'un caravansérail. Le bâtiment du caravansérail est de grandeur remarquable et bien conservé si bien qu'il est parmi les caravansérails fortifiés de Serbie, l'un des plus remarquables.